

GHENDTSCHÉ·TYDINGHEN

Tweemaandelijks Tijdschrift van de Heemkundige en
Historische Kring Gent vzw

49e jaargang - nr. 4-5

juli - oktober 2020



Afgiftekantoor: 9000 Gent 1
Erkenning: P 2A 6154
Afzender: Goudstraat 12 - 9000 Gent
Verschijnt niet in juli en augustus

GHENDTSCHIE TYDINGHEN

**Tweemaandelijks tijdschrift van de Heemkundige en Historische Kring
Gent vzw**

49e jaargang nr. 4-5

juli - oktober 2020

Inhoud

- **Marc Hanson** - *Spaans kasteel in Gent: defensief ontoereikend vanaf de zeventiende eeuw* 242
- **Luc Devriese** - *Hergebruik van kerken onder Keizerin Maria-Theresia* 251
 - *Graficus - Bouwkundige Lieven Cruyl (deel 1)* 256
 - *De 'Kuip van Gent': helemaal geen 'kuip'* 263
 - *Vanwaar de naam Graslei?* 269
- **Jean Bourgeois** - *Portretten van lachende vrouwen: door Bentos* 276
- **Guido De Latte** - *Houdin, hypotheekbewaarder, drukker en uitgever in Gent* 277
- **Danny Mattens** - *Frans Pilsen, beeldend kunstenaar en fabriqueur van papier* 284
- **Eric Vermeirsch** - *Oude dozen, opgeëisten en vrouwenrechten* 294
- **Hans Dousselaere** - *Snapshots van lichte zeden uit het Gentse verleden* 298
- **Luc Devriese** - *Gentse Vincentianen: hulp aan armen om hemelse zaligheid te bereiken*
- *Lezers aan het woord* 303

SPAANS KASTEEL IN GENT: DEFENSIEF ONTOEREIKEND VANAF DE ZEVENTIENDE EEUW

Marc Hanson

In de zeventiende eeuw waren de beproefde tactieken uit de late middeleeuwen niet meer opgewassen tegen modern uitgeruste en beter opgeleide troepen van steeds grotere omvang. Vooral door de almaar verder dragende en preciezere artillerie kregen zelfs fortificaties naar verbeterd Italiaans model zoals het in de loop der jaren defensief aangepaste Spaans Kasteel het steeds harder te verduren. Omsingeling en afsluiting van water en voedsel putten de verdedigers verder uit. Vaak volgde echter een snelle overgave door gebrek aan motivatie bij de opperbevelhebber en slecht betaalde, dikwijls vreemde troepen. De oorlogvoering werd steeds meer wetenschappelijk benaderd, zodat ingenieurs, wiskundigen en goed opgeleide officieren in oorlogen steeds bepalender werden.

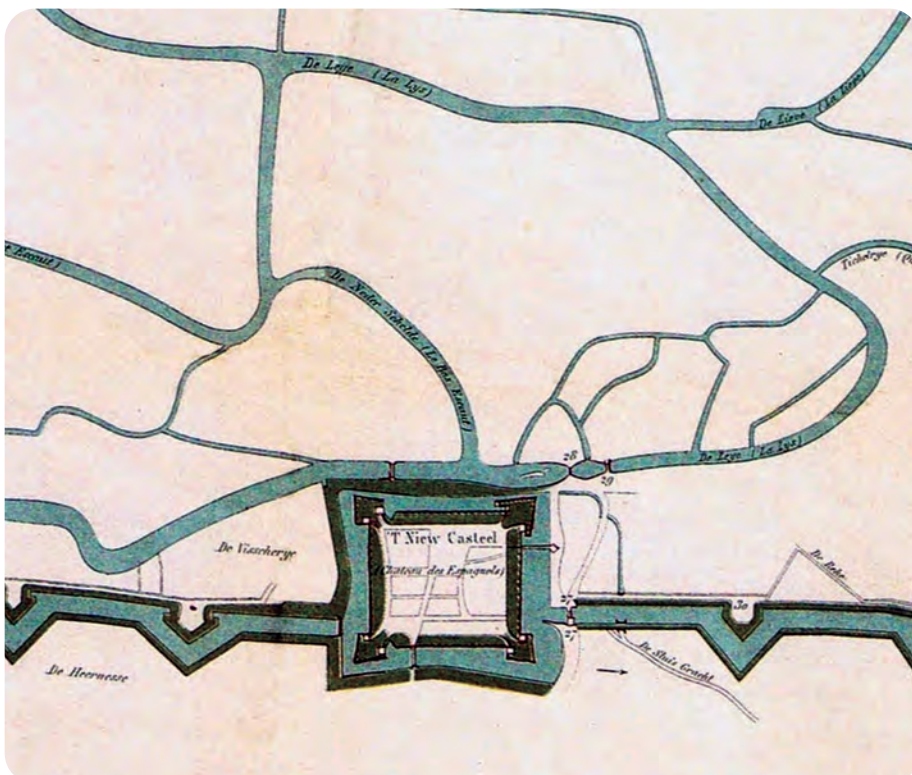
In een eerder nummer van *Ghendtsche Tydinghen* (zie bibliografie) hebben we aandacht besteed aan de evolutie van de militaire techniek in de 15-16de eeuw en de gevolgen ervan, met speciale aandacht voor de stad Gent. Ondertussen publiceerde de vzw Buren van de Abdij in 2018 een monografie over de geschiedenis van het Spaans Kasteel in Gent vanaf de bouw ervan tot en met de afbraak. In haar boeiend hoofdstuk over de zeventiende eeuw heeft auteur Griet Maréchal de klemtoon gelegd op het alledaagse leven in de Gentse citadel. Zowel de militairen als de niet-militairen (dienstpersoneel, ambachtshui, gepensioneerden, weduwen enz.) krijgen de nodige aandacht. Ook de ziekenzorg en de kasteelparochie komen uitgebreid aan bod. In deze aanvullende bijdrage wijzen we op de belangrijke evolutie tijdens deze eeuw in tactiek en bewapening en op de gevolgen ervan.

Spaans Kasteel in de 17de eeuw

Voor de derde bouwfase (1589-1593) onder landvoogd Alessandro Farnese heeft het uitzicht en de verdedigende capaciteit van het Spaans Kasteel in de 17de eeuw bepaald. Een stuk bewaard gebleven 'parement' van het vroegere

Sint-Jacobsbastion ervan dateert uit die tijd en niet uit 1545 zoals de in 2018 opgepoetste gedenksteen vermeldt (foto in Devriese 2018). Dit heropgebouwd bastion was groter en sterker uitgewerkt dan de andere drie, volgens het 'nieuw-Italiaanse type', een verdere evolutie in de vestingbouwkunde. Het telde bijvoorbeeld vier kanonnen in plaats van één voor het noordoostelijk Mariabastion. Die sterke uitwerking was geen toeval. Precies daar, het dichtst bij het stadscentrum, hadden de calvinistische Gentenaars in 1576 een doorbraak geforceerd bij een weliswaar ouder en eenvoudiger bastiontype.

Die sterke nieuwe constructie aan stadszijde en nog enkele andere zaken wijzen er op dat er opnieuw sprake was van een dwangburcht tegen de Gentenaars, zoals dat ook het geval was voor het Nieuw Kasteel van Karel V in 1540. Pas nadat Gent helemaal deel was geworden van het contrareformatorische bolwerk van de Spaanse Zuidelijke Nederlanden, werd het Spaans Kas-

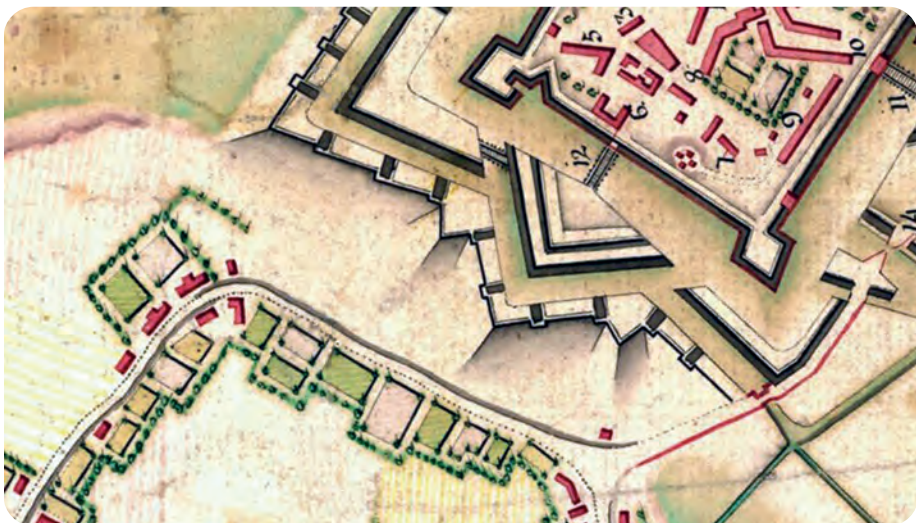


afb. 1. Op deze vereenvoudigde versie van het plan van landmeter Jan de Buck en schilder Franchois Horenbault (1592) is mooi te zien dat het Spaans Kasteel in de oostelijke stadsversterking is geïntegreerd. De bovenste helft toont de waterlopen in het oosten van Gent binnen de vesten.

teel nog veel duidelijker dan zijn keizerlijke voorganger ingeschakeld in de verdediging van stad en land tegen gevaar van buitenaf. De calvinisten zelf hadden al in de periode 1576-1584 met man en macht gezorgd voor de incorporatie van de twee oostelijke bastions van het Nieuw Kasteel in de stadsverdediging, waardoor Gent zijn bekende driehoekige omwalling kreeg. (Afb. 1)

Dat gevaar van buitenaf was allesbehalve denkbeeldig. Strikt genomen tot 1648 was er de dreiging van de noordelijke Zeven Provinciën, want pas door de Vrede van Münster werd de militaire grens tussen Noord en Zuid een staatsgrens. Die dreiging verklaart de versterking van de landzijde van het Kasteel vooral in 1605. Veel groter was de Franse dreiging gedurende de hele zeventiende eeuw, zeker na de troonsbestijging van Lodewijk XIV in 1643. Verscheidene oorlogen tussen vooral Frankrijk en Spanje en hun bondgenoten speelden zich af in de Spaanse Zuidelijke Nederlanden, die bijzonder kwetsbaar waren voor strijdende legers door gebrek aan natuurlijke grenzen en door hun economische welvaart. Elke Franse zege kostte de Spaanse Nederlanden ernstige territoriale verliezen.

Hoewel Gent en het Kasteel grotendeels gespaard bleven van die oorlogshandelingen, leidden ze toch tot veel verdedigingswerken in en buiten de citadel, zoals in 1667. Toen werd de verdediging aan de oostzijde uitgebreid met een



afb. 2. Het Spaans Kasteel omstreeks 1750. De verdediging van de veldzijde was toen al aanzienlijk uitgebreid met een ravelijn en een gedeeltelijk ontubbelde vestgracht om de oostelijke toegangspoort te beschermen tegen direct kanonvuur.

Detail uit het stadsplan van Malfeson (1756)

ravelijn (hoekig bolwerk) omgeven door extra water van de gedeeltelijk ont-dubbelde vestgracht. (Afb. 2) Op die manier werden de veldzijde van het Kas-teel en de oostelijke toegangspoort beter beschermd tegen direct kanonvuur. Aan de noord- en zuidzijde kwamen er kleinere ravelijnen. Gent in het alge-meen en het Kasteel in het bijzonder waren nu duidelijk ingeschakeld in de landsverdediging.

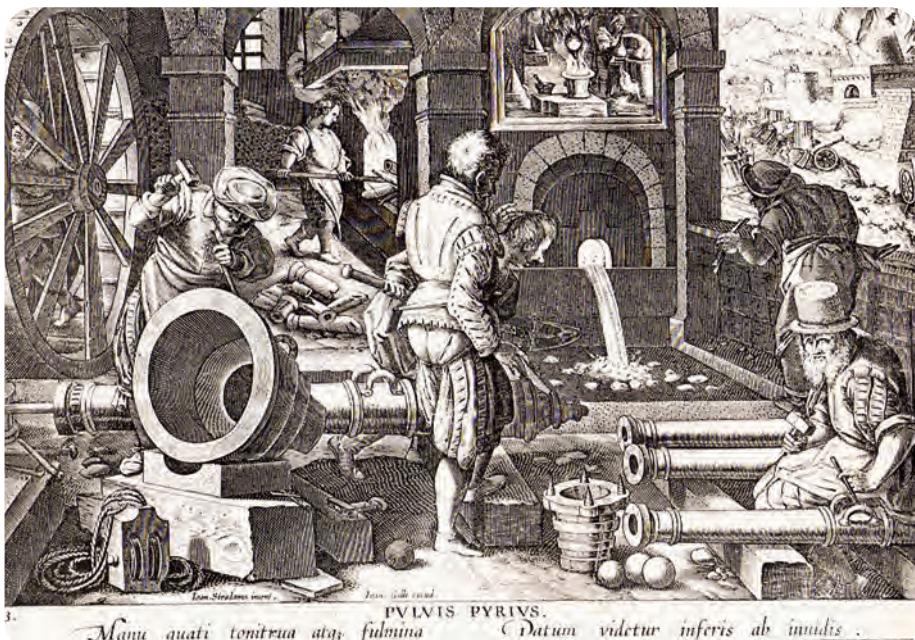
Maar naast Spanje moest Gent wel bijdragen in de oplopende kosten van die verdedigingswerken. Bovenop de kosten voor die extra werken, waren er ook de uitgaven voor het onderhoud ervan, voor de defensieve bewapening en uiteraard voor de soldij van de militairen die de citadel bewaakten en verdedigden. Die soldij werd soms onregelmatig of zelfs niet uitbetaald, wat natuurlijk ongunstig was voor het moreel van de troepen.

Betere vuurwapens en militaire organisatie

De vele oorlogen in de zeventiende eeuw leidden niet alleen voor de verdedi-ging, maar zeker ook voor de aanval tot nieuwe technieken en meer doeltref-fende wapens. Daardoor werd oorlog voeren niet enkel nog duurder, maar ook effectiever, met veel slachtoffers als gevolg zowel onder militairen als burgers. Tijdens de Dertigjarige Oorlog in Duitsland (1618-1648) had Maagdenburg aan de Elbe in 1631 meer dan 200.000 inwoners; in 1649 waren er daar nog maar 450 van over!

De nieuwe, op verbeterde (vuur)wapens gebaseerde tactiek, waarbij Frankrijk voorop liep, had belangrijke gevolgen. Om hem gedisciplineerd te kunnen toepassen, hadden soldaten een betere opleiding (dril!) nodig in een kazerne, waar ze gevoed en betaald moesten worden. Oorlog voeren werd daardoor nog duurder.

Bovendien moest het bevel gevoerd worden door professionele officieren in uniform, die niet alleen de opleiding in de gaten hielden, maar die ook ge-traind waren om de legereenheden efficiënt op elkaar af te stemmen en te be-velen. Vroeger waren adellijke officieren eigenlijk amateurs zonder veel vor-ming. Die Franse hogere beroepsmilitairen werden vanaf de zeventiende eeuw gevormd in wetenschappelijk georiënteerde academies. Sommigen van hen begonnen ook uitvoerige militaire handboeken te publiceren, die door vele generaties (hogere) militairen gretig gelezen en bediscussieerd werden. Tege-lijkertijd werd de troepensterkte in veel landen fel opgedreven. Keurvorst George Willem van Pruisen (1595-1640) had een leger van bijna duizend sol-daten. Zijn zoon en opvolger Frederik Willem had na dertig jaar op de troon al een beroepsleger van 80.000 man.



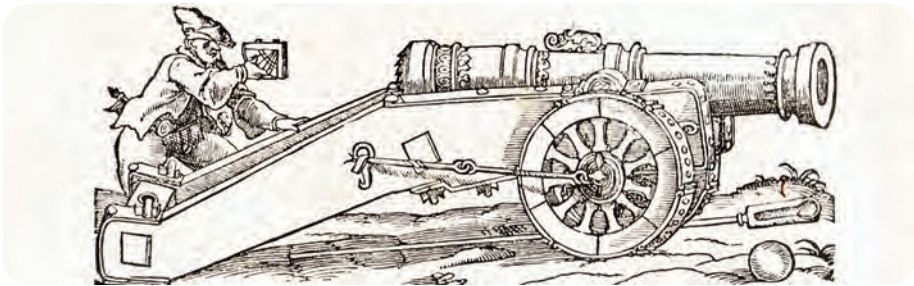
afb. 3. Een kanonnengieterij in de zestiende eeuw. Het gieten van kanonslopen uit één stuk werd steeds verder geperfectioneerd. Mechelen was toen een belangrijk productiecentrum. Naar J. Stradamus (Jan van der Straet). Overgenomen uit Van Duyse, 1906.

Artillerie en vestingbouw

Vanaf de zeventiende eeuw waren de aanvallers van stadsmuren en fortificaties steeds meer aan de winnende hand, vooral dankzij de artillerie. Die had weliswaar haar zwakke punten, maar die wogen niet op tegen de sterke. Tijdens de herfst en de winter was een veldtocht of verder oprukken vrijwel uitgesloten, omdat het steeds zwaarder wordende geschut door de slechte of onbestaande wegen niet of nauwelijks kon verplaatst worden. Tijdens langer durende veldtochten werden de troepen dan ingekwartierd bij burgers in de steden, terwijl de cavalerie vooral in meer landelijke centra werd ondergebracht. Af en toe bouwde men ook tijdelijke houten constructies, een soort voorlopers van de kazernes. Ook tijdens de slag of een belegering kon de artillerie nog zelden verplaatst worden wegens te omslachtig en tijdrovend. Het afvuren van de projectielen was voor de artilleristen niet zonder gevaar.

Kogelbanen moesten nauwkeurig(er) berekend worden, zeker voor de steeds zwaardere en meer doeltreffende kanonnen die citadellen en vestingen be-

stookten met kanonskogels, voorlopers van de kartets (schroot of kogels in busvormige metalen omhulsels) en zelfs met primitieve brandbommen die schade en paniek veroorzaakten. (Afb. 3) De berekeningen van de baan van de kanonsprojectielen waren steeds meer het werk van officieren-experten, terwijl ook de artilleristen zelf al maar beter werden opgeleid. (Afb. 4) De bekende filosoof René Descartes (1596-1650) kon zich als prille twintiger in het leger van prins Maurits van Nassau drie jaar helemaal aan zijn passie wijden: de wiskunde, onder meer met de berekening van kogelbanen. De stijgende kosten van deze militaire evolutie leidden ertoe dat economen op zoek gingen naar nieuwe bronnen van inkomsten voor vorsten. Maar dat is een verhaal apart.



afb. 4. Een kanonnier richt de dracht (elevatie) met behulp van een ‘kanonniersdriehoek’ of kwartcirkel. De dracht werd verder geregeld met behulp van empirische tabellen bepaald in functie van de lading. Later kwamen er betere methodes op basis van de wetten van Newton. Vooraan ligt er een metalen kanonstok, die gebruikt werd voor het reinigen van de kanonslopen. Bij voorladers werd de stok ook gebruikt bij het laden, een proces dat in meerdere stappen verliep. Overgenomen uit Van Duyse, 1906.

De artillerie en de genie beschikten als eersten over in militaire scholen gevormde ingenieurs. Maar de verdedigingsmiddelen en -tactiek hadden evenmin stilgestaan. De nieuwe Italiaanse vestingbouw opteerde al in de zestiende eeuw voor dikke en lagere muren in baksteen, die werden beschermd door aarden wallen en door de uitgekiende vorm van de fortificatie (stervorm, bolwerken op de hoeken, diepe grachten rondom). Het Nieuw Kasteel dat Karel V vanaf 1540 in Gent liet bouwen, was hiervan een voorbeeld. In de loop van de 16de-17de eeuw zou het verder versterkt worden tegen de steeds grotere vuurkracht van de artillerie. De vestingbouw was een specialiteit op zich geworden, want alleen al de bouw ervan was een reusachtige en logistiek hoogst gecompliceerde onderneming.

Meestal vlugge overgave van de belegerden

In het algemeen waren de belegeraars met steeds verder dragend en preciezer geschut en met hun tijdelijke kampen, schansen, aarden wallen, loopgraven in zigzag et cetera, in het voordeel. Vanuit het achterland konden zij zorgen voor een gecoördineerde bevoorrading van wapens, water en voedsel, waaronder ook grote hoeveelheden hooi, haver en groenvoer voor de werk- en cavaleriepaarden. De verdedigers van een stad(je) of fortificatie delfden op den duur meestal het onderspit. Na weken, maanden, soms zelfs jaren geraakten zij uitgeput door gebrek aan water en voedsel. Daardoor werden ze vatbaarder voor allerlei ziekten die leidden tot grote sterfte en/of aantasting van de slagkracht van troepen en burgers. Meestal hadden de verdedigers ook meer slachtoffers te betreuen dan de aanvallers.



afb. 5. De stad Gent gezien vanuit het zuidoosten tijdens de belegering in 1678 door de troepen van Lodewijk XIV. Op de voorgrond, op veilige afstand van de krijgsverrichtingen, de leidende hoge officieren te paard. Linksboven het Spaans Kasteel en uiterst links de Muide en Meulestede. Rechts de Sint-Pietersabdij. Overgenomen uit Coene en De Raedt, 2011.

Maar dikwijls volgde een veel snellere overgave, soms al na enkele dagen. Een goed voorbeeld hiervan zien we te Gent in het voorjaar van 1678 op het einde van de zogenaamde Hollandse oorlog (1672-1678). Hierin namen vooral Frankrijk en Engeland het op tegen de (Nederlandse) Republiek en het verzwakte Spanje. Volgens de Vrede van Nijmegen (1678) moest Frankrijk het hele territorium van de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden ontruimen, maar het mocht daar enkele steden behouden.

Een typisch voorbeeld speelde zich af in 1678. Op 3 maart verscheen het leger van Lodewijk XIV onder bevel van maarschalk d'Humières voor Gent en de volgende dag al werd de stad omsingeld. (Afb. 5) De beroemde Sébastien le Prestre de Vauban zelf leidde de belegering. De Franse troepen veroverden de versterkingen aan de Kortrijkse Poort. Ze losten enkele kanonschoten op de stad op 8 maart en de volgende dag gaf de Stad zich over. Op 12 maart volgde het Spaans Kasteel onder leiding van een Spaanse 'gouverneur'. Die adellijke gouverneurs waren zelden bereid tot het uiterste te gaan. Bovendien zouden maar zeshonderd soldaten de citadel hebben verdedigd, volgens een andere bron zelfs maar 150 door geldgebrek. Na de inname inspecteerde Vauban de citadel en de versterkingen. De Fransen troffen in het Spaans Kasteel heel wat artillerie en munitie aan, maar de verdedigers hadden ook heel wat schade aangericht. De Franse bevelhebber verplichtte de stad tot uitvoerige herstelwerkzaamheden. Die vielen weer helemaal stil na het vertrek van de Franse troepen op 28 februari 1679.

Met dank aan Luc Devriese en aan Frank Gelaude voor het gebruik van zijn aantekeningen betreffende ons onderwerp.

Geraadpleegde literatuur

- Blom, Ph. (2017), *De opstand van de natuur. Een geschiedenis van de kleine ijstijd (1570-1700) en het ontstaan van het moderne Europa*, Amsterdam/Antwerpen, Bezige Bij.
- Coene, A., De Raedt, M. (2011), *Kaarten van Gent – Plannen voor Gent. 1534-2011*, Gent, Snoeck.
- De Vos, L. (1995), *Veldslagen in de Lage Landen*, Leuven, Davidsfonds.
- Devriese, L. (2018), Het Nieuw Kasteel (1545-1576) en zijn opvolger het Spaans Kasteel (1589-1781): dwangburchten tegen de Gentenaars, in: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 47, nr. 6, p. 330-347.

- Falter, R. (2012), *België. Een geschiedenis zonder land*, Antwerpen , De Bezige Bij.
- Fris, V. (1922), La Citadelle de Charles-Quint et le château des Espagnols à Gand, in: *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, 69, vooral p. 31-37.
- Fris, V. (1930), *Histoire de Gand, Gent*, De Tavernier, tweede uitg., p. 249-250.
- Hanson, M. (2018), Nieuw Kasteel van Karel V en zijn 'Spaanse' opvolger: enorme mastodonten. Evolutie van de militaire techniek in de jaren 1400-1500: politieke, financiële en maatschappelijke gevolgen, in: *Ghendtsche Tydinghen.*, jg. 47, nr. 1, p. 32-36.
- Hawes, J. (2017), *Duitsland in het kort*, Amsterdam, Balans, vooral p. 87-96. (vertaling uit het Engels).
- Maréchal, G. (2018), Garnizoen, bevolking en parochie in de 17de eeuw, in: Audooren, F. (red.), *Het Spaans Kasteel Gent van dwangburch tot woonwijk*, Gent, Buren van de Abdij, p. 52-83.
- Neve, G. (1929). *Gand sous l'occupation de Louis XIV. 1678-1679, 1701-1706, 1708*. Gent, Claeys-Verheughe, p. 1-23.
- Van Duyse H. (1906), *Marcus van Vaernewyck 'Van die beroerlycke tyden'*, Gent, N. Heins.
- Van Nimwegen, O. (2015), *Te vuur en te zwaard. De militaire ontwikkeling van Europa, 1315-1914*, Amsterdam, Prometheus – Bert Bakker.

HERGEBRUIK VAN KERKEN ONDER KEIZERIN MARIA-THERESIA (1778)

Volgens een schotschrift *Lettre périodique d'un Hollandois rénommé à un négociant de considération établi en Flandres*

Luc Devriese

Het zoeken van nieuwe bestemmingen voor kerken en kapellen is actueel, maar het probleem dateert niet van gisteren of eergisteren. Een schotschrift leert ons dat dit al in de jaren 1700 in sommige kringen voor beroering zorgde. De tekst in briefvorm werd zogenaamd geschreven door een anonieme Hollander (in werkelijkheid een hoge ambtenaar in dienst van het Oostenrijkse bewind), en gericht aan een even anonieme achtenswaardige Vlaamse handelaar (zie afb. titelblad). In 1778 werd het gedrukt en verspreid door een uitgever die zijn naam ook al niet wenste te vermelden. De briefschrijver heeft het niet alleen over het jezuïetenklooster en -kerk in het bouwblok tussen de huidige Universiteitstraat (toen Lange Meer) en Volderstraat, maar ook over de Sint-Niklaaskerk die zou omgevormd worden tot magazijn en markt.

Reeds onder keizerin Maria-Theresia

Onder het grote publiek leeft het idee dat kloosters en kerken door de Franse revolutionairen en hun lokale aanhang – denk aan Lieven Bauwens – geconfisqueerd werden en ‘aan de eredienst onttrokken’, zoals het heet. Het is weinig gekend dat dit voor de meeste kloosters en hun kapellen al door Jozef II beslist en onder zijn bewind uitgevoerd werd. Enkel de orden die een ‘nuttige’ functie hadden in onderwijs en ziekenzorg (voor zover dat laatste toen al bestond), mochten blijven bestaan. Het is vrijwel niet geweten dat de zeer eerbiedwaardige keizerin Maria-Theresia (1717-1780) haar zoon daarin al was voorgegaan, althans in een paar gevallen. Enkel bekend bij een ruim publiek is de opheffing van de jezuïetenorde (1773) en in kleinere kring ook de oprichting van de zogenaamde Theresiaanse colleges die de door haar afgeschafte bisschoppelijke seminaries moesten vervangen.

LETTRE
PÉRIODIQUE

D'UN

HOLLANDOIS

RÉNOMMÉ

A UN

NÉGOCIANT

DE CONSIDERATION,

Etabli en Flandres,

*Addressée en Copie anonime & sans date
à l'Imprimeur par simple Enveloppe.*



*Geest. ten Gefon.
maeti preparatien
vanden 24. maeti
1778. De Jaar 1778*

MDCC. LXXVIII.

Afb. 1. Titelblad van het schotschrift.

De hier opgerakelde geschiedenis betreft de jezuitenkerk, destijds in de Volderstraat, verdwenen voor de bouw van de universiteitsaula, en – daarmee verbonden – de bestemming van de aloude Sint-Niklaakerk.

Rumoerige scholieren en bezadigde juristen onder één dak?

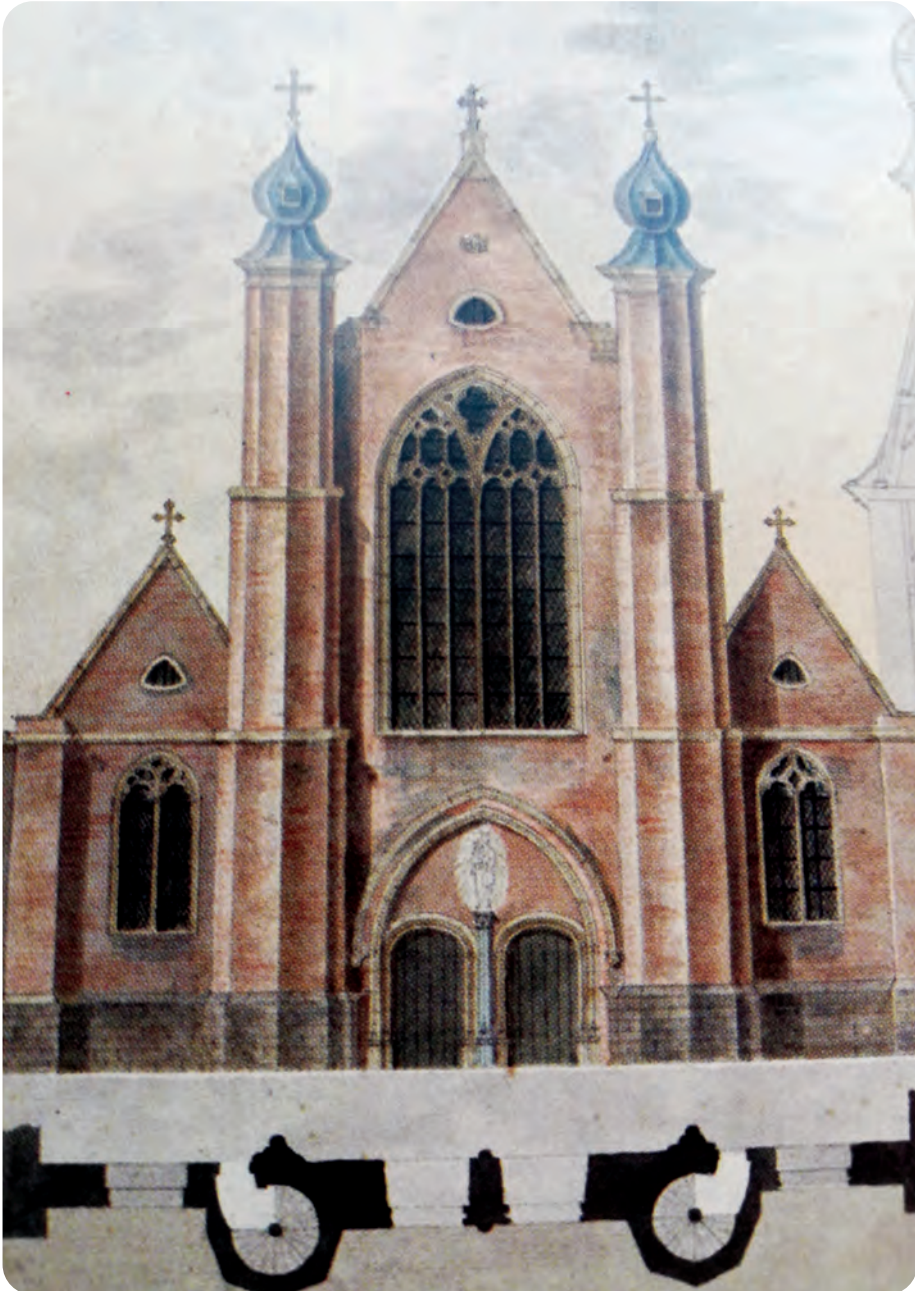
Om te beginnen zag de briefschrijver een probleem in het feit dat een overigens zeer nuttige school voor jongelui in dezelfde gebouwen zou gecombineerd worden met een nieuwe zetel voor de Raad van Vlaanderen, sinds de late middeleeuwen gevestigd in het Gravensteen. Is het niet vreemd (‘exotique’), zo vraagt hij zich af, dat een zo eerbiedwaardig korps onder één dak zou gebracht worden met rumoerige leerlingen van het nieuwe Theresiaanse college, in lokalen waar vroeger onwillige scholieren afgestraft werden door de paters. Magistraten, die de soeverein vertegenwoordigen en in zijn (haar) naam recht spreken, moeten immers in rust, stilte en discretie kunnen werken.

Sint-Niklaaskerk magazijn en markt?

Bovendien zou ook het kapittel van Sint-Veerle verhuizen naar de vroegere jezuitenkerk in de Volderstraat. Deze groep geestelijken, vooral belast met liturgie en opluisteren van religieuze plechtigheden in de grafelijke kerk, was na de afbraak van de Sint-Veerlekerk door de calvinisten in de jaren 1500 overgebracht naar de Sint-Niklaaskerk, waar de combinatie met de functie van parochiekerk aldoor voor moeilijkheden bleef zorgen. De overbrenging zou gebeuren zonder toestemming te vragen aan de bisschop en aan de Sint-Pietersabdij, patroon (beschermer en baas) van het kapittel.

Meer nog. Het gerucht deed de ronde dat men de Sint-Niklaaskerk zou omvormen tot magazijn voor overzeese producten en bovendien ook tot ‘laekenmerckt’ (in het Nederlands in de tekst). Dat zou wel heel erg zijn, vindt de schrijver, die niet nalaat de episode te vertellen uit het leven van Jezus, waarin deze in Jerusalem de kooplieden uit de tempel ranselt.

Dat was onnodig. Nog maar pas had men een nieuw stapelhuis (entrepôt) ingericht aan de Coupure en gelijkaardige magazijnen bestonden ook in Brugge en Oostende. De briefschrijver suggereert dat de initiatiefnemers enkel op eigen profijt uit waren. Ze wilden het innen van invoertaksen hinderen en Vlaamse en andere handelaars kelen, ‘couper la gorge’, vindt hij. Hij besluit dan ook met een oproep (in lichtjes overdreven termen) tot de afgevaardigden bij de Staten van Vlaanderen al het mogelijke te doen om deze aanslag tegen kerken en binnenlandse handel te verhinderen en om dit onweer dat Vlaanderen bedreigt, af te weren.



Afb. 2. Zo zag de nieuwe vestigingsplaats van het Sint-Veerlekapittel er uit: de Sint-Lievenskerk in de Voldersstraat, gebouwd in 1616 en verkocht in 1797 (Archief Gent, Atlas Goetghebuer, L123 nr. 18). Zo zie je dat ook de jezùieten in Gent aan het begin van de zeventiende eeuw nog volop middeleeuws-gotisch bouwden, weliswaar eg sober. De kerk werd afgebroken om plaats te ruimen voor de universiteitsaula en... is al lang volkomen vergeten.

Naschrift

Het Sint-Veerle kapittel moest inderdaad verhuizen naar de kerk van de verdreven paters in de Volderstaat, maar de Sint-Niklaaskerk werd nooit magazijn. Het gebouw bleef tot in de Franse tijd in gebruik als parochiekerk. Over het kapellanenkapittel van Sint-Veerle: Somers, A. (2016). Wat als...? Een vroegmoderne denkoefening over de unie van de Gentse kapittels van Sint-Veerle en Sint-Baafs. In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis & Oudheidkunde te Gent*, nr. 70, p. 47-69 (met dank aan Marc Hanson). Over de moeizame verhuis naar de Jezuïetenkerk (Sint-Lievenskerk) zie: Somers, A. (2015). Sint-Veerlekapittel, buur van de raad van Vlaanderen. In: *Archieflink*, jg. 15 nr. 1, p. 5.

Het hier in vertaling weergegeven pamflet zit in de Nota's Van Werveke in een wat onverwachte en moeilijk te vinden map geklasseerd (Gravensteen I, VW nr. 517), bewaard in de Zwarte Doos, Archief Gent. Bij GT noemen we deze verzameling (die meer bevat dan enkel nota's): de 'Schatkamers van Alfons van Werveke'. Het drukwerkje wordt ook bewaard in de UGent bibliotheek die een digitale versie via het internet ter beschikking stelt.

In de UGent catalogus wordt de auteur aangeduid als Gillis-Jean Rooman. Volgens het titelblad was een anonieme kopie daarvan aan de drukker bezorgd, gewoon in een enveloppe. Dergelijke doorzichtige smoesjes werden wel meer gebruikt bij delicate gevallen, al was het maar om processen wegens smaad te vermijden. Daarvoor diende ook de voorgewende 'Hollandse' nationaliteit van de auteur. De handgeschreven notitie is zeer waarschijnlijk van procureur-generaal J.F. De Causmaecker. Zie Lenders, P. (1990). *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787)*, UGA, Kortrijk-Heule, Standen en Landen, deel XCII.

GRAFICUS BOUWKUNDIGE LIEVEN CRUYL

Deel 1. Leven, betekenis en Gentse projecten (1662-1684)

Luc Devriese

In dit eerste deel van twee wordt een korte beschrijving gegeven van leven en werk van Lieven Cruyl, graficus van internationaal formaat, geboren in Gent (1634). Hij verwierf vooral bekendheid door zijn stadsgezichten (vedute) van de Romeinse monumenten in zijn tijd. Ander werk is te situeren in en rond Parijs. In Gent tekende hij ambitieuze plannen voor de voltooiing van bestaande torens, waarin hij zich een volleerd bouwkundige toonde. De meest opvallende waren ontwerpen om de kathedraal en de Sint-Michielskerk van wel erg hoge spitsen te voorzien. Het enige bouwontwerp dat effectief gerealiseerd werd, was een houten Belfortspits-klokkenhuis in gotische stijl, vrij goed gelijkend op de huidige stenen versie uitgewerkt door Valentin Vaerwyck. In een tweede deel, te verschijnen in volgend nummer, zal de aandacht gaan naar een opmerkelijk gezicht op Gent, kort na 1678 gemaakt.

Internationale beroemdheid, weinig gekend in zijn vaderstad Gent

De zeventiende-eeuwse Gentse graficus Lieven Cruyl is een bij het grote publiek weinig gekende internationale beroemdheid. De zeldzame tekeningen van Cruyl op de markt halen zeer hoge prijzen. De UGent bibliotheek bewaart sinds 2013 een uniek album met Romeinse stadsgezichten van hem. Het is via het internet te bekijken op de UGent beeldbank. Hij wordt aanzien als pionier, zelfs initiator of mede-initiator van het genre 'veduta' (meervoud 'vedute', Italiaans voor 'gezicht', Engels 'view'). Het zijn reële of imaginaire stadsgezichten. Ze zetten een traditie voort die al begon in de miniatuurkunst en die een eerste hoogtepunt kende bij Jan van Eyck met zijn prachtige heiligenfiguren in laatgotische architecturomgeving en in de half imaginaire voorstelling van gebouwen op het Lam Gods retabel. Ook Pieter Brueghel de Oude met zijn Toren van Babel zit op die lijn. Vergeten we hierbij ook niet het panoramisch gezicht 'Gent in 1534', geschilderd door een onbekende hand.

Van vele markten thuis

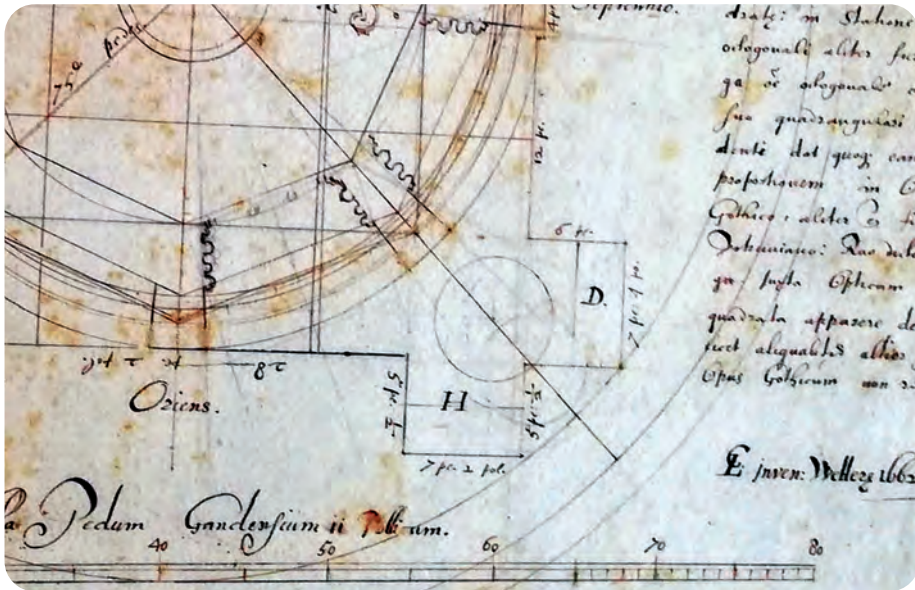
We bekijken eerst de levensloop van de man. Lieven Cruyl, buitenechtelijk kind geboren in de Sint-Baafsparochie, later door de vader erkend en gewettigd, was een veelzijdige figuur. Hij kreeg een opleiding als priester en werd benoemd tot ‘vicarius’ in Wetteren. Dat hield in dat hij de parochiepastoor, de eigenlijke titularis, moest vervangen of bijstaan. Gezien zijn internationale carrière als graficus valt het te betwijfelen of Cruyl daar veel van terecht bracht.

Het curriculum van Lieven Cruyl kan als volgt geschetst worden (Verschaffel en De Meyer 2015). Na studies in Leuven deed hij enig werk als architect in Gent. Dan trok hij naar Italië, waar hij vanaf 1664 in Rome werkte als tekenaar en graficus. Daarna verbleef Cruyl in Venetië (1666), Firenze (1672) en Napels (1673). Na zijn terugkeer naar Gent in 1677 of 1678, trok Lieven regelmatig naar Frankrijk waar hij tussen 1681 en 1684 en ook in 1688 actief was. Hij stierf vermoedelijk voor 1720. De bibliografie over Cruyl is beperkt. Er is enkel een in het Italiaans geschreven tekst bij een catalogus van zijn grafisch werk (Jatta, 1992) en een catalogoog van een tentoonstelling van zijn Romeinse stadsgezichten (Jatta en Connors, 1989).

Betekenis

In het rijke naslagwerk *Gent. Duizend Jaar Kunst en Cultuur* vinden we zijn naam samen met nog twee andere, in Gent evenmin bekende Gentse etsers: Gillis Neyts en Pieter van der Keere. Daarin wordt dit drietal als volgt getypeerd: ‘In Gent werden in de 17de eeuw drie fijne etsers geboren, wiens werken zich in de meest beroemde prentenverzamelingen bevinden en die samen, onbetwist, een eerste hoogtepunt vormen van de Gentse graveerschool’. Naast zijn bekende Romegezichten ‘graveerde hij (Cruyl) ook een aantal kleine, zeer fijne, haast onbekende landschapjes. Hij heeft de essentiële bijdrage van de etskunst begrepen: originaliteit in het onderwerp, vrijheid in de vorm’ (D’Hooge-Pannier, 1975).’

Ook in Italië graveerde Cruyl twee illustraties voor het boek *Turris Babel* (1670) van de jezuiet Athanasius Kirchner, bekend als de laatste mens die ‘alles’ wist. In Frankrijk realiseerde Cruyl o.a. zijn beroemde gezichten op Versailles en de ‘machine de Marly’, een ingenieuze waterpompinstallatie. Ook in Frankrijk, ver van zijn vaderstad, schetste hij in 1678 of kort daarna zijn gezicht op Gent vanuit het oosten. Hierover verder meer.



Afb. 1. Fragment van een dwarsdoorsnede van de Sint-Michelstoren door Lieven Cruyl. Met opgave van afmetingen in Gentse voet. Onderaan rechts de in elkaar gevoegde initialen LC, inven(tit: ontworpen), Wetteren en het jaartal 1662.

Sint-Michelstoren

Cruyl beperkte zich niet enkel tot het vrije etsen. Al bij de aanvang van zijn carrière toonde hij zich een volleerd bouwkundige. Dat kunnen we onder meer zien in een dwarsdoorsnede (afb. 1) bij zijn ontwerp voor de Sint-Michielsestoren, bewaard in De Zwarte Doos. Dat draagt zijn initialen LC, de specificaties Wettere, pbre (presbyter: priester) en het jaartal 1662. Hij was toen 28 jaar. Een fragment van het vooraanzicht van dit ontwerp bewaard in de Zwarte Doos, getuigt van de hoge kwaliteit van Cruyls grafisch werk (afb. 2). Frans De Potter zag het 'op eene lange rolle van perkament' in het kerkarchief, zo getuigt hij in deel VII van zijn *Gent van den oudsten tijd tot heden*, dat verscheen ca. 1898 (p. 397). Uitspraken over wat er met het origineel van dit ontwerp gebeurde, laten we best over aan bevoegde kunsthistorici. Op dit torenontwerp keren we terug in een volgend artikel waarin de indrukwekkende reeks torenontwerpen voor Sint-Michiels zal aan bod komen.

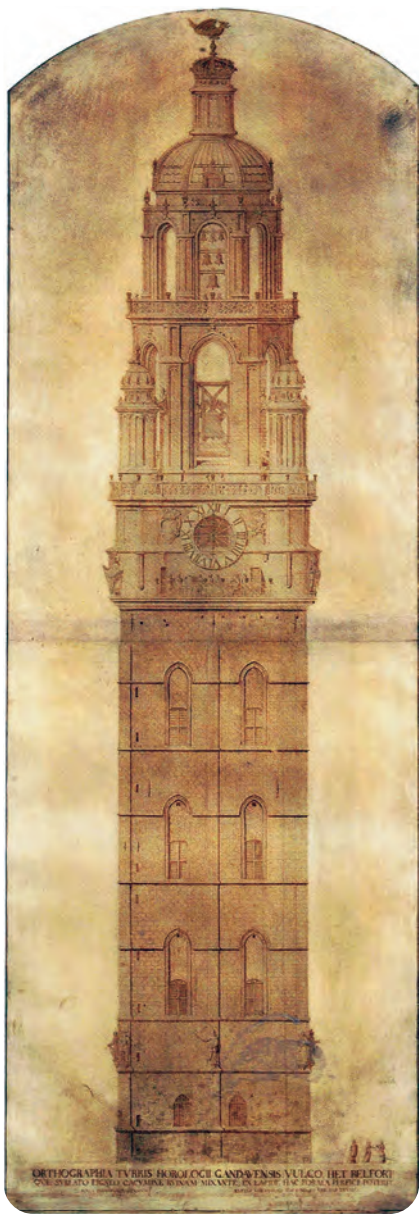
Drie ontwerpen voor een bekroning van het Belfort

Teruggekeerd naar Gent verbleef Lieven een jaar lang bij zijn schoonbroer Pieter Anné, advocaat bij de Raad van Vlaanderen. Hij kon er in 1684 werken



Afb. 2. Vooraanzicht van een verdieping van de Sint-Michelstoren (fragment op perkament, met waterverf ingekleurde tekening, bewaard in de Zwarte Doos (Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer).

aan een belangrijke opdracht van de stadsoverheid: een kapbedekking (campanile) voor het Belfort en zijn beiaard waarvoor hij minstens twee zeer verschillende ontwerpen maakte. Volgens het ene zou de sobere, stoere gotische onderbouw behouden blijven en bekroond worden met nogal imposante barokke geledingen naar de mode van die tijd (afb. 3). Bij het andere bleef het gotisch uitzicht beter behouden in het bovengedeelte met de kap (afb. 4). Een door Cruyl voorgestelde stenen versie, die erg leek op de huidige spits kon / mocht niet gerealiseerd worden. Men hield het bij een houten constructie, maar de alom bekende draak kreeg een 'peer' als voetstuk, naar de mode van de tijd (De Potter, deel I, Van de Walle, 1985). Bijna een eeuw later, in 1771, moest die er af genomen worden. In de plaats kwam een eenvoudiger spits, met balustrade (galerij) naar ontwerp van Louis 't Kindt. Het verdere verhaal,



Afb. 3. Ontwerp voor de voltooiing van het Belfort in 1684 door Cruyl gemaakt (nu bewaard in de STAM collectie) met nieuw te bouwen bovengedeelte resoluut barok van opvatting. Dit werd niet uitgevoerd, maar mocht dat wel het geval geweest zijn, dan ware dat later niet door iedereen gesmaakt geweest.

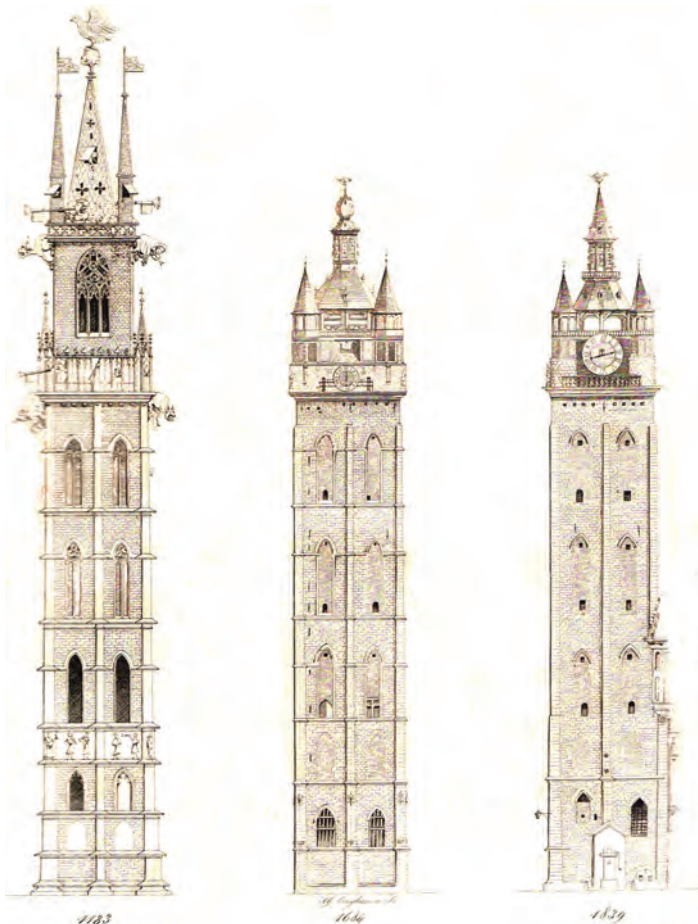
met het aanbrengen van een ijzeren ‘vogelmuit’ en de restauratie door Vaerwyck tot de huidige versie, valt buiten het bestek van dit artikel. Wat we nu zien lijkt vrij goed op het gotische ontwerp van Cruyl.

Sint-Baafskathedraal

Twee andere prestigieuze ontwerpen van Cruyl, een torenspits voor de Sint-Baafskathedraal, verging het niet beter. Een groots opgevat hoofdaltaar kon niet verwezenlijkt worden, vermoedelijk door het overlijden van de opdrachtgever, de prachtlievende bisschop d’Allamont (Dhanens, 1965).

Ondanks een heffing op het broodgraan, toegestaan door het stadsbestuur om de kosten te dekken (De Potter, deel 5), kwam er evenmin iets in huis van het project de Sint-Baafskathedraal te voorzien van een nieuw bovengedeelte met spits. Dat was ambitieus. Frans De Potter kon het niet laten daarover zijn mening te verkondigen: ‘Het plan laat te wenschen onder ’t opzicht van stijl, die opgevat is naar de smaak van den tijd, in welke Cruyl leefde. Hadde men ’t gevolgd, de toren zou eene hoogte gehad hebben van 450 voet (ca. 135m.) en een der hoogste van Europa geweest zijn.’

Er heerst nogal verwarring omtrent het uitzicht van Cruyls ontwerp voor de Sint-Baafstoren. Een door August van Lokeren (1861) weergegeven reproductie verschilt grondig in uitzicht van de maquette (beide bewaard in STAM) die



Afb. 4. Drie weergaven van het Belfort door August Van Lokeren in *Message des Sciences historiques de Gand* (1838) met elkaar vergeleken aan de hand van litho's door Charles Onghena. Links: naar het 14de-eeuwse 'beweerp' (nu in STAM, op de litho verkeerd gedateerd). Midden: ontwerp van Cruyl (1684). Rechts: ontwerp van Louis 't Kindt (1771). Bij dit laatste is de zuidzijde te zien, met publieke waterpomp en aanzet van de Lakenhalle.

eveneens naar ontwerp van Cruyl zou gemaakt zijn (De Vuyst, 2018). Om deze reden laten we de afbeeldingen hier achterwege.

Slot

Aan het einde van dit architecturaal deeltje willen we nog iets toevoegen dat Cruyl zelf neerschreef in zijn korte commentaar bij zijn gezicht op Gent in 1678 dat we in deel 2 beschrijven. Het licht ons in over zijn smaak. 'Ik durf te affirmeren dat de 'architectura gotica' (van het Schepenhuis van de Keure) veel eleganter gotisch is dan de Goten zich zelf ooit konden inbeelden',

schrijft de Gentenaar Cruyl (in het Latijn) niet zonder trots. Hierbij moeten we wel aanmerken dat de benaming gotisch vanaf de jaren 1500 als scheldwoord gebruikt werd om het 'barbaarse' karakter van die middeleeuwse bouwstijl te benadrukken: zo afwijkend van de klassieke Grieks - Romeinse schoonheids-idealen die toen al volop gehanteerd werden in de Italiaanse steden.

Geen toeval dat Italianen hier de Goten viseerden. Het waren deze Oost-Germaanse stammen die vanaf de derde eeuw nC, eerst Roemenië, dan Italië, Spanje en nog meer delen van het ineerstuikende Romeinse rijk overrompelden. Maar zoals algemeen bekend, hadden die 'wilden' niets te maken met de nieuwe stijl die veel later in Noord Frankrijk en Normandië ontstond. Cruyl, die het antieke Rome goed kende en in tweede helft van de jaren 1600 nog gotische torenspitsen ontwierp, kon die stijl wel appreciëren. Zoveel is duidelijk.

Referenties

- Claeys, P. (1905). *Les monuments de la ville de Gand*, Vuylsteke, Gent, p. 7 en 323-324.
- De Potter, F. (1898). *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Siffer, Gent, deel I, p. 501-503, deel V, p. 316, deel VII, p. 394-401.
- De Vuyst, W. (2015). *Torenmaquettes van de Sint-Baafskathedraal en de Sint-Michielskerk*. Erfgoedmemo nr. 78, GVSALM, Gent.
- Dhanens, E. (1965). *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen. De Sint-Baafskathedraal Gent*. Provinciebestuur, p. 23, 36 en 76.
- D'Hooghe-Pannier, N. (1975). De grafiek. In: *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, Stad Gent, Deel I, p. 388.
- Hanson, M. (2020). Spaans Kasteel in Gent: defensief ontoereikend vanaf de zeventiende eeuw. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 49, p. *****.
- Jatta, B. (1992). *Lieven Cruyl e la sua opera grafica. Un artista fiammingo nell'Italia del Seicento*. Belgisch Historisch instituut Brussel / Rome.
- Jatta, B., Connors, J. (1989). *Vedute Romana di Lieven Cruyl. Paisaggio urbano sotto Alessandro VII*, Academia Americana in Roma.
- Van Lokeren, A. (1861). Tour de la cathédrale à Gand. In: *Messenger des Sciences historiques*, Hebbelinck, Gent, p. 385-400.
- Van de Walle, R. (1985). *De Gentenaars en hun Belfort*. Gent, Stad Gent en KBOV.
- Verschaffel, B., De Meyer, D. (2015). *Unknown drawings by Giovanni Battista Piranesi, Ch.L. Clérissieu and Lieven Cruyl in the 'Album Goetghebuer'*. A&S. Books, Gent.

DE ‘KUIP VAN GENT’: HELEMAAL GEEN ‘KUIP’

Luc Devriese

Het Gentse stadscentrum lijkt in niets op een kuip, wel integendeel. De stad dankt zijn ontstaan immers aan de kleine heuveltjes, de Blandijnberg en de Zandberg, die stadsgroei mogelijk maakten in een uitgestrekt overstromingsgebied van twee rivieren. Belangrijk hierbij is te weten dat de naam Kuip van Gent relatief recent opdook. De vroegste bekende vermelding dateert uit 1826. Het is voor een stad als Gent dus geen historische naam. Een aannemelijke hypothese zoekt de oorsprong van de naam bij de Brabantse steden, waar de naam al langer in gebruik was. Dit artikel is een bewerking van twee korte teksten die in 2004 verschenen in het verdwenen ledenblad De Heraut van de Gentse en Oost-Vlaamse stadsgidsen.

Sinds de negentiende eeuw wordt het Gentse centrum in de media en in de volksmond aangeduid als de Kuip van Gent. Als je erover nadenkt, dan moet je voor wat Gent betreft bij die naam op zijn minst toch vragen stellen. Kuip is voor Gent een onlogische benaming. Het centrum heeft werkelijk niets van een kuip, volgens de woordenboeken: een vat, een ton. Het is net omgekeerd. De Leie en de Schelde omsluiten, vooraleer samen te vloeien, twee heuveltjes die in ons vlakke land waarachtig hoog genoeg bleken om bergen genoemd te worden: de Zandberg en de Blandijnberg (Dumont, 1954, Gelaude, 2018). De Zandberg is met zijn dertien meter de belangrijkste. Deze verhevenheid strekt zich naar het zuiden toe uit over de Kalandeburg (twaalf meter en dus ook al een berg) naar de Kouter. Het hoogste punt ervan is niet te vinden op het pleintje met de naam Zandberg, maar iets verderop aan de Hoogpoort (veelzeggende naam!). Niet toevallig verrezen dicht bij die plek de belangrijkste stadskerk, Sint-Jans nu Sint-Baafs, en de schepenhuisen. En precies halverwege die straat werd de Plaatsse, de latere Botermarkt, met de schepenhuisen aangelegd. Voor één keer hield men daar niet de kerk, maar het stadhuis in het midden.

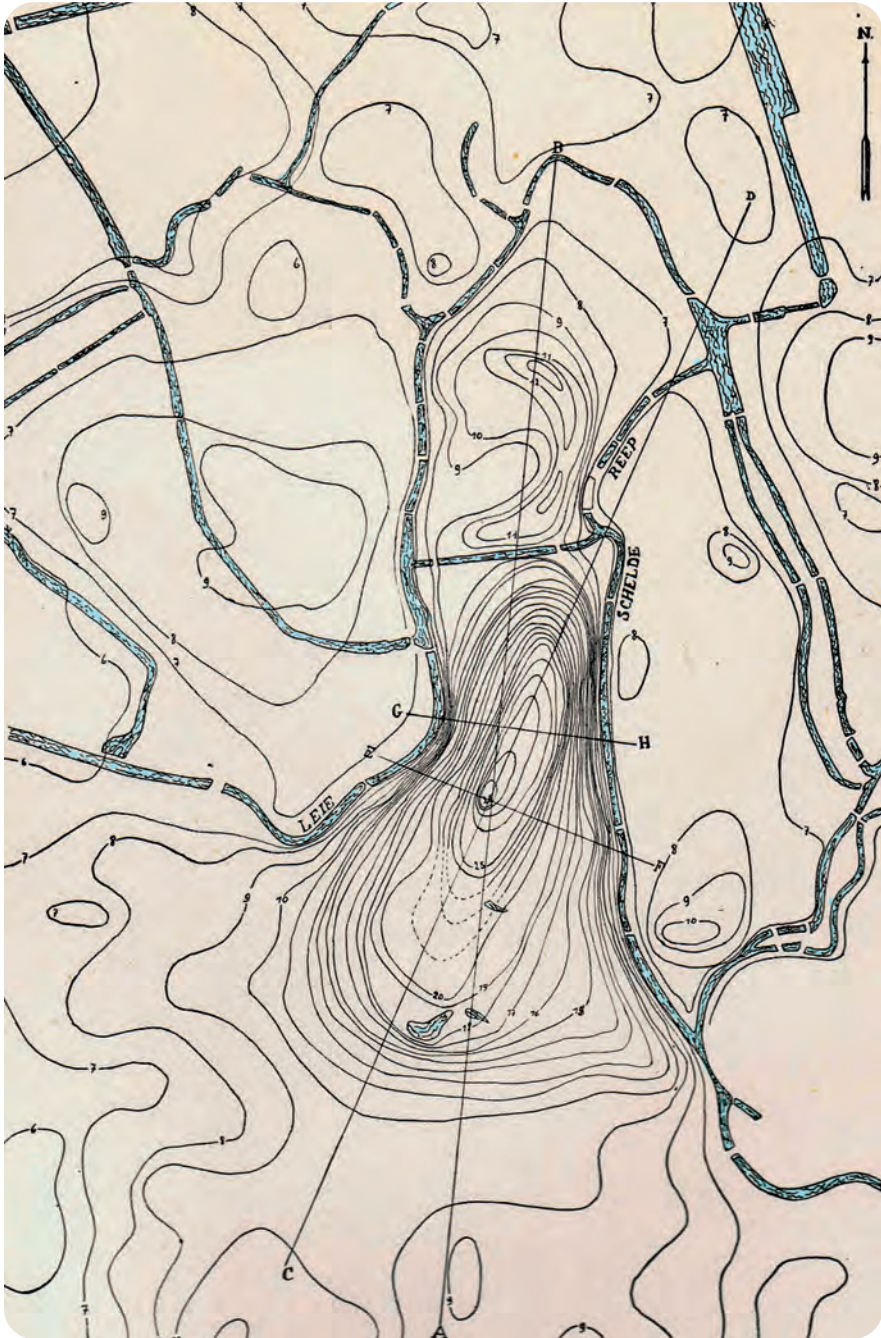
De Blandijnberg (28m!) vormde een tweede woonkern, waar mensen rond de Sint-Pietersabdij waren gaan wonen. Tussen beide werd er al heel vroeg, wel-

licht al in de twaalfde eeuw, een kanaal gegraven, de Ketelvest. Nu nog is aan de hoge kaaimuren te zien dat dit een kunstmatige doorsteek is in een wat hoger gelegen zone. Het kleinste en laagste heuveltje werd daardoor (met enige fantasie) een eiland. Het is deze zone die als de Kuip aangeduid werd.

Van op die twee heuvels kon men geleidelijk afdalen naar de rivieroeveren op ongeveer 4-5 m boven de zeespiegel. Overigens dient men bij dergelijke geringe verschillen ook rekening te houden met menselijk ingrijpen. De fameuze zwarte laag, zeg maar afvallaag, waarvan de allicht ongelijkmatige dikte nog onvoldoende gekend is, bepaalt mede het reliëf. In het stadscentrum waren echter vooral de enkele meters natuurlijk hoogteverschil van levensbelang voor de eerste bewoners. In hun eerste armzalige hutjes hoefden ze tenminste niet te vrezen voor overstromingen. De meersen en upstallen bleven lang open, leeg en onbewoond. Pas later, nadat alle gunstige plaatsen ingenomen waren, werden de lagergelegen gedeelten in gebruik genomen door overwegend armere nieuwkomers. Zo moet men de naam Nieuwland verklaren als 'nieuw land' vergelijkbaar met de polders, gewonnen door dijkenbouw.

Ook toen nog bleven de rijken veilig op het droge: hun Stenen bouwden ze op het hooggelegen stadsdeel. Men kan dit vergelijken met de elders gebruikte termen Hoge en Lage stad. Brussel en Carcassonne zijn hiervan mooie voorbeelden. De hoge stad voor de heer en rijke bewoners, die verdedigd kon worden met muren en poorten. De lage stad voor armen en handelaars die open en toegankelijk was (Dumont, 1951; Gelaude, 2019). In laaggelegen gebieden ontstonden stadjes en steden immers bij voorkeur op hogere en drogere plaatsen. Dat liet zelfs een spoor na in ons huidig taalgebruik: als we een dagje naar 'den buiten' op het platteland gaan toeren, dan betekent dat eigenlijk buiten de stadsmuren trekken naar het vlakke, meestal lagergelegen land. Het unieke Nederlandse woord platteland kon alleen maar ontstaan in de Lage Landen, en dan vooral in de streken waar omwalde steden en stadjes destijds oprezen boven het vlakke ommeland, zoals ook te Gent het geval was.

Samen met Vlaanderens belangrijkste rivieren, gedurende vele eeuwen de enige transportwegen van betekenis, lagen deze hoogten aan de basis van het vroege succes van de plaats die Gonda (monding) genoemd werd. Mochten zij er niet geweest zijn, dan kon er zich hier nooit een grote nederzetting gevormd hebben. De twee heuveltjes verhieven zich immers boven uitgestrekte omliggende overstromingsgebieden. Alleen naar het zuiden en wat verderop ook naar het oosten toe was en is de bodem wat hoger. Hiervan getuigen namen als Sint-Amansberg, Ledeborg, Terra Montium (Ekkergem) en de vergeten Zwaluwenberg (10m.) bij Terplaten. De Bourgoyen en de Assels geven nu nog



Afb. 1. Reliëfkaartje van Gent Met weergave van hoogtelijnen en toenmalige waterlopen. De lijnen duiden verschillen van 1 meter aan. De snedelijnen A tot H zijn hier niet belangrijk. Overgenomen uit Dumont, 1951.

een goed beeld van hoe het landschap er ooit overal elders rondom de stad uitzag. Dit natuurreservaat is niet alleen ecologisch waardevol, het is ook een buitengewoon belangrijk historisch relict.

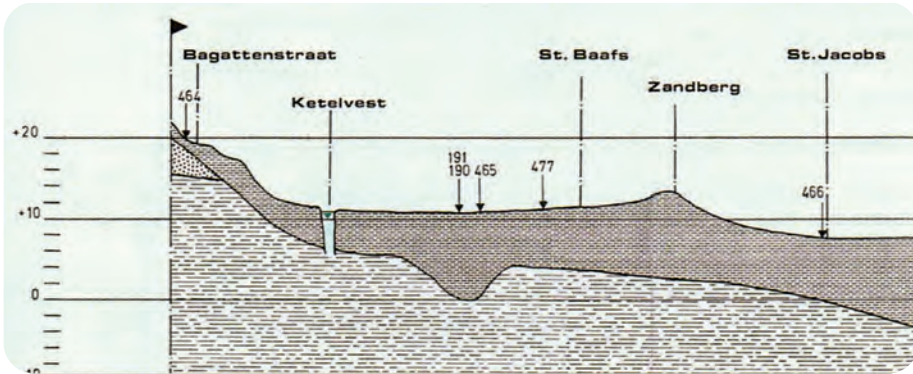
Maar hoe je het ook draait of keert, het Gentse centrum vormt geen kuip. Het lijkt voor wat het reliëf betreft nog het meest op een spiegelei. Misschien zag het er, met enige fantasie en niet zonder een beetje overdrijving, in jaarlijkse winterse regenperiodes wel uit als een langgerekt schiereiland uitstekend boven een binnenmeer? De naam Kuip doet de realiteit dus geweld aan, en geen klein beetje, maar de naam blijft pittoresk en volstrekt eigen.

In de eerste stadsgidsen *Guide des voyageurs dans la Ville de Gand* die in de periode 1826-1843 door Voisin uitgegeven werden, luidde het (in vrije vertaling) als volgt: De Schelde, Leie, Lieve en Moere (oorspronkelijk Schipgracht, later Sassevaart en nu Zeekanaal) verenigen er hun wateren en vormen zesentwintig eilandjes. Het belangrijkste daarvan is het centrale, de Kuip van Gent (la Cuve de Gand). Voisin nam die eilandjes over uit de immens populaire beschrijving van de Nederlanden door Guicciardini (eerste uitgave in 1567; 30 herdrukken binnen de eeuw daarna).

Geïmporteerd uit Brabant

Waar haalden de Gentenaars hun kuip vandaan? Er was weliswaar een belangrijke waterpoort op de Leie nabij de Ketelvaart die het Kuipgat heette en een quasi-homoloog, de Ketelvaart. Hun beider naam zou kunnen afgeleid zijn van hun vorm, suggereert specialist Maurits Gysseling in zijn bekende werk over Gents vroegste plaatsnamen, maar hij klinkt hier allesbehalve zeker. De nabijgelegen wijk rond de Lindelei werd als Buten Cupen aangeduid, maar van een Binnen Cupen is er geen sprake. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de Kuip van Gent daaraan zou ontleend zijn. Meer waarschijnlijk is de naam afgeleid van een verdwenen waterpoort, het Kuipgat ter hoogte van het oude Justitiepaleis.

De vraag is nu waaraan die Kuipnaam dan wel ontleend werd. Ze kon toch niet zomaar uit het niets getoverd worden. Het monumentale standaardwerk van Verwijs en Verdam *Middelnederlandsch Woordenboek* en het gelijkaardige maar beperktere werk van Stallaert geven onder 'cupe' of 'cuip' aan dat de term te Brussel en andere Brabantse steden gebruikelijk was. 'Cuype oft vrijheit' duidde te Brussel het grondgebied van de stad aan. Hetzelfde te Diest: binnen de 'cuppen oft vryheit' van Diest. Het woord is in de betekenis 'het hele stadsgebied binnen de vesten', zelfs al terug te vinden in het eerste woor-



Afb. 2. Geologische doorsnede (profiel) van de Gentse bodem van zuid (links) naar noord (rechts). Duidelijk te zien is dat de verhoging naar de Blandijnberg toe al in de ondergrond zit (langere strepen), terwijl de Zandberg gevormd werd door opstuiven van de bovenlaag (dekzanden: korte streepjes). Overgenomen uit Gelaude, 2018.

denboek van de Nederlandse taal met vertalingen in het Latijn en het Frans, het beroemde werk van Kiliaan (1574). Gelijkaardige voorbeelden worden aangegeven voor de steden Diest, Den Bosch, Helmond en Eindhoven: ‘binnen de cuypen ende mueren der stad van Eyndhoven’, enz. Het begrip stadskom is equivalent van het woord dorpskom.

Ook in Gent kende men de juridische 'Vrijheid': een heel grote zone rond de stad buiten de wallen, begrensd door natuurlijke waterlopen, met elkaar verbonden door de gegraven Rietgracht (Devriese en Gelaude, 2016). Tot daar strekte de bevoegdheid van de Gentse schepenen zich uit, maar nooit echter werd daarvoor het woord ‘kuip’ gebruikt. In het *Middel-Nederlandsch Woordenboek* van Verwijs en Verdam (1885-1952) worden drie Gentse voorbeelden aangegeven, maar ze hebben alle betrekking op de zone buiten de Kuippoort: ‘Buten Cupen’ in de omgeving van de Lindenlei en naar de Bijloke toe. Deze Gentse plaatsnaam heeft niets te maken met het woord als aanduiding voor stadsgrondgebied, net zomin als het aan de basis lag van het hedendaagse gebruik van de term Kuip van Gent.

Het lijkt dus zeer waarschijnlijk dat de Kuip van Gent... geïmporteerd werd uit Brabant! Kuip werd vertaald naar het Franse ‘cuve’, maar deze term heeft in het Frans een lichtjes andere betekenis: kuip, bekken, kom. Een cuvette is o.a. in de (Franse) geologische betekenis een pan(ne) een kwelkom, een bekken. Dat dit pas in de 19de eeuw gebeurde en dat de eerste vermelding afkomstig was uit een negentiende-eeuwse toeristische gids (Voisin, 1826-1843), is allicht geen toeval. In die tijd werd de Brusselse en daarmee ook de Brabantse

invloed echt sterk bij ons. Zonderling is wel dat de uitdrukking in de Brabantse steden uit het spraakgebruik verdween, terwijl ze in Gent springlevend bleef, zij het in een andere betekenis. Net tegengesteld aan het historisch correcte Brabantse gebruik van het woord voor het hele uitgebreide stadsgebied, betekent het te Gent alleen de binnenstad.

Tot slot even terugkerend op ons uitgangspunt, het reliëf, kan men zich afvragen of dat inderdaad geen rol speelde bij het in zwang komen van ‘kuip’ in de betekenis van stedelijk grondgebied. Daarbij is het misschien geen toeval dat dit niet in Brugge of Gent, maar in Brabant gebeurde. Bij Brussel en Diest kan men zich immers gemakkelijker een kuip voorstellen dan bij Gent.

Met dank aan Maria Negroni en vooral aan Frank Gelaude

Literatuur

- Devriese, L. (2004). De Kuip van Gent: een mooie maar volstrekt onlogische benaming. Idem (2004). De Kuip van Gent: geïmporteerd uit Brabant. In: *De Heraut*, jg. 39 nr. 2, p. 4-13 en 13-14.
- Devriese, L., Gelaude, F. (2016). De Rietgracht en de ‘Vrijheid van Gent’, delen 1 en 2. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 45, p. 90-97 en 170-186.
- Dumont, M.E. (1951). *Gent. Een Stedenaardrijkskundige Studie*. Deel 2. Universiteit Gent – De Tempel, Brugge
- Gelaude, F. (2018). *De vroege hydrografie van de Stad Gent*, scriptie UAntwerpen.
- Kiliaan (alias Kilianus of Abts van Kiel), C. (1574). *Dictionarium Teutonico – Latinum*, Plantijn Antwerpen.
- Stallaert, K.F. (1886-1977). *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere*. Leiden.
- Verwijs, E., Verdam, J. red. (1885-1952). *Middelnederlandsch Woordenboek*. Tien delen. Den Haag.
- Voisin, A. (1826). *Guide des voyageurs dans la Ville de Gand*, p. 2 en 144 in de eerste uitgave.

VANWAAR DE NAAM GRASLEI?

Luc Devriese

Graslei: ogenschijnlijk banale naam, maar bij nader inzien allesbehalve gemakkelijk te verklaren. In middeleeuwse teksten werd geen onderscheid gemaakt tussen de Korenmarkt, de Graslei en de Korenlei: ze werden allen als Korenaard aangeduid. Al vroeg in de Gentse stadsgeschiedenis kreeg de Korenmarkt zijn huidige aflijning door het optrekken van een langgerekt bouwblok tussen de rivier, zoals hij nu is, en de open plek aan het Sint-Niklaaskerkhof. Later werden de kaaïen aan beide zijden van de rivier Lei, Korenlei of Tussen Bruggen genoemd, en dit tot ver in de jaren 1700. Pas vanaf die tijd kreeg de ene kaaïstraat die uitkomt op de Hooiaard, de naam Graslei. Die werd meer dan waarschijnlijk ontleend aan de brug die nu nog steeds Grasbrug heet. Maar deze ‘verklaring’ helpt ons nauwelijks verder. Ook de brugnaam is relatief jong, want hij werd pas in de zeventiende eeuw gegeven aan de Veebrug. Die gaf toegang tot het Groot Vleeshuis en had daaraan allicht haar oude naam te danken. In de jaren 1600 werd geen levend vee meer aangevoerd over de brug. De oude naam verloor zijn betekenis. In onderstaande tekst wordt de hypothese verdedigd dat de latere ‘grasnamen’ van brug en kaaï ontleend werden aan het aangrenzende plein Hooiaard, waar partijen gras en hooi aangevoerd en verkocht werden. Die laatste naam is wel oud. De vroegste bewaard gebleven vermelding dateert uit de jaren 1297-1300.

Korenaard

De oudste archeologisch goed gedocumenteerde Leiehaven in het Gentse centrum is te situeren onder de huidige Korenmarkt (Laleman en Stoops, 1998). De vroegere benaming Korenaard van deze langgerekte open zone getuigt daarvan: aard betekent aanlegplaats, oeverzone, haventje. De vroegste vermelding, een Latijnse uit 1208-12 ‘in foro segetum’ wijst er bovendien op dat die aanlegplaats uitgaf op een open ruimte, een ‘forum’, waar koren verhandeld werd. Hij verraadt ook dat ‘koren’ in die tijd eigenlijk vooral rogge was. Dat is nog te zien in de Franse benaming van die graansoort: le seigle. Koren was de term waarmee de bijzonderste graansoort aangeduid werd in de plaatselijke taal of dialect en die kon in de loop van eeuwen veranderen. In latere tijden was tarwe bij ons de meest prestigieuze graansoort en de term koren werd

geleidelijk aan niet meer met rogge geassocieerd, maar met tarwe. Dat zien we ook in het Amerikaanse Engels: ‘corn’ is voor de Noord - Amerikanen wat in Europa zijn originele Haïtiaans – Indiaanse naam behield: maïs.

Overigens mag men de namen van granen in middeleeuwse teksten niet al te letterlijk nemen (Lindemans, 1952). Zo kon tarwe ook duiden op spelt. In de zandstreek rond Gent gedijde tarwe niet zo best, maar des te beter in de rijkere gronden van het Franse noorden, van waaruit het graan in grote hoeveelheden naar Gent over de Schelde en de Leie aangevoerd werd. Wellicht doen we er goed aan het woord koren in deze context gelijk te stellen met de verzamelnaam graan. De betekenis van de aanvoer van dit allerbelangrijkste voedsel over de Leie naar Gent dat daarop een ‘stapelrecht’ bezat, wordt in zowat elke beschrijving van het oude Gent dik in de verf gezet. Datzelfde gegeven wordt in de beroemde gevelrij van de Graslei op majestueuze wijze visueel geïllustreerd. We gaan er hier niet verder op in.

Eeuwenlang stonden beide kaaistroken van de Leie, zoals we die nu zien, zélf ook bekend als Korenaard, Lei of Korenlei en Tussen Bruggen, situatie te vergelijken met – nog steeds – de oeverstraten van de Coupure, die wel de toevoeging Links en Rechts meekregen. De benaming Korenlei zelf komt niet voor in de archiefdocumenten tot omstreeks 1400, door Gysseling (1954) gebruikt in zijn studie van de vroege Gentse plaatsnamen. Bij de talrijke door hem verzamelde vermeldingen van Korenaard (Cornard, Coernaert, enz. in 1276, 1297-1300, onbepaald eind 13de eeuw, 1315, 1326, 1337) is het zonder doorgedreven onderzoek niet mogelijk nader te bepalen of hier een van de twee huidige kaaistraten, dan wel het alom bekende Gentse centrumplein bedoeld is. De in Gysseling (1954) opgenomen lijst van vermeldingen is overigens ver van volledig voor wat de Korenaard betreft. Zo komt die naam onder andere in de periode 1365-1376 ook jaarlijks voor in lijsten met betalingen van stadspersoneel dat toezicht moet houden op de markten (Nicolas en Prevenier, 1999). Daarin lezen we bv. dat Jan de Witte, Jan Sleepstaf ‘ende haren clercken’ betaald werden om toezicht te houden op de korenhandel: ‘dat sij ten coerne versaghen up den Coernaerd’. Het woord Korenmarkt valt ook nergens te bespeuren tussen de vele 15de-eeuwse vermeldingen door Daniël Lievois gepubliceerd in een artikel over handel en wandel aan de westzijde van de Sint-Niklaaskerk (Lievois, 2005). Hetzelfde geldt voor het westelijk deel van de Cataloniëstraat, de Kleine Korenaard, later gekend als Kleine Korenmarkt.

De vroegste ons bekende vermelding van de plaatsnaam Korenmarkt dateert uit 1571 (de Jonghe, 1752). Nochtans is de fysieke afscheiding tussen de



Afb. 1. Een weinig gekend beeld van een heel bekende plek. Lithografie uitgegeven door Marcellin Jobard in *Châteaux et Monuments des Pays-Bas*, deel 1, onder regie van De Cloet (1825-1830). BIB.ACC.014755/1 v.1.

Graslei en de Korenmarkt al heel oud. Ze kwam tot stand door de bouw van het langgerekte bouwblok tussen de huidige markt en de kaai (lei). Wanneer dat gebouwd werd, is niet geweten. In elk geval getuigen meerdere minstens gedeeltelijk bewaard gebleven 'Stenen' aan de Graslei van de hoge ouderdom van minstens een deel van de bebouwing. Die moet voor 1300 te dateren zijn (Laleman en Raveschot, 1991). Zoals hierboven beschreven, bleven de open ruimten aan beide lange zijden van dit bouwblok nog lang dezelfde naam, Korenaard, dragen. Ons inziens is de best mogelijke verklaring hiervoor te zoeken in het feit dat de graanhandel aan zowel de kaai- als aan de marktzijde bleef doorgaan.

Van koren naar gras

Maar daarbij blijven we zitten met de vraag waarom uitgerekend de naam van de kaaizijde die het meest met graanhandel te maken had, veranderde in Graslei, terwijl de andere oever het aloude Koren in de naam behield. Dat lijkt helemaal onlogisch. Aan de Graslei vinden we immers het Korenstapelhuis,

het eerste en het tweede Korenmetershuis, het huis van de bierbrouwers De Engel en het minder bekende Bakkershuis ‘onder den Ockeleere’ en de Beerie die ook met graan te maken hadden. Het verloren gegane woord ‘beerie’ is verwant met het Engelse ‘berry’ (bes) en duidt op graan. De beerieleggers waren lieden die het graan stapelden. Niet toevallig werd ook het neringhuis van de Vrije Schippers aan dezelfde kaai opgetrokken. Alleen de leden van deze machtige beroepsgroep mochten de grote graanschepen op Leie en Schelde laten varen. De schematische plattegrond met huisnamen in De Pottter (afb. 2) geeft een uitstekend idee van al deze huizen die met vervoer, handel en verwerking van graan te maken hadden.

De middeleeuwse naam van de huidige Grasbrug tussen Gras- en Korenlei was Veebrug (vroegste bewaard gebleven vermelding als Vebrughe in 1208-12). Die had allicht te maken met het Groot-Vleeshuis enkele stappen verder. Frans De Potter vermeldt in zijn *Gent vanden Oudsten Tijd tot heden* dat de naam van de brug pas in het begin van de 17de-eeuw schijnt veranderd te zijn in Grasbrug. Is het toeval dat de Beestenmarkt aan de Schelde, nu Oude Beestenmarkt, in 1619 begon te functioneren?

De kaai en oeverweg, kant Korenmarkt, langs de Leie tussen de Sint-Michielsbrug en de Grasbrug veranderde nog later (einde 18de eeuw) van Coornlei (Korenlei) naar Graslei. Misschien gebeurde dit om verwarring te vermijden? De andere oever mocht de oude naam Korenlei behouden, hoewel er daar, zoals vermeld, omzeggens geen korenhandel bedreven werd.

Hooi en gras in volle stadscentrum

De meest waarschijnlijke verklaring van de naamsverandering van koren naar gras is te zoeken in de oude naam van het aangrenzende plein Hooiaard, waarvan de vroegste bewaard gebleven vermelding als le Hoyart uit 1297-1300 dateert. Aard staat weerom voor aanleg- en stapelplaats, maar waarom precies hier hooi? Volgens Maurits Gysseling (1954), de zelden betwistbare autoriteit van de middeleeuwse Gentse toponymie (plaatsnaamkunde), is de betekenis van ‘hooi’ hier duister. Laleman en Lievois (1987) daarentegen, opteren resoluut voor een verklaring die het zoekt in de aanvoer en het verhandelen van hooi en gras ter plaatse.

Hooimarkten waren er in alle oude West-Europese steden. In Brussel, Rotterdam en andere bleef de plaatsnaam bewaard. Denk ook aan de Londense Haymarket, enz. Grasmarkt kwam eveneens voor als toponiem. Zo is er bijvoorbeeld de populaire Brusselse Grasmarkt. In Gent is hiervan geen spoor te



Graslei.

vinden, al werd er zeker hooi en gras verhandeld pal in het stadscentrum. Daarvan getuigt een marktreglement uit 1585 (De Herdt, 1988). Hooi en gras worden daarin, naast tal van andere hoeveproducten, met naam genoemd in een lijst met waren aan de man gebracht op de Korenmarkt. Die handel bleef er voortduren tot minstens de eerste helft van de jaren 1800. In tegenstelling tot wat voor de meeste andere waren het geval was, golden er geen welbepaalde marktdagen voor dergelijke producten. De verkoop gebeurde allicht naargelang er aanvoer was. In de stedelijke ‘voorgeboden’ (wettelijke bepalingen) vonden we slechts één enkele omtrent hooi: een laatijdige (1699) reglementering van het loon van de ‘hooileggers’ aan de Huidevettershoek voor het wegen en stapelen van hooi (D’Huys, 1985). Een heel eind weg dus van de Graslei.

Bij de Hooiaard hebben we echter met een bijkomende moeilijkheid te maken: dat pleintje bij de Spijker werd meer dan waarschijnlijk intensief gebruikt voor lossen, verhandelen en laden van allerlei aangevoerde koopwaren. Wel mogen we aannemen dat hooi, erg gevoelig aan rotting door vochtigheid, meteen na aanvoer over water, verkocht werd en naar de bergplaatsen van de kopers getransporteerd. Vergeten we niet dat talrijke stedelingen ook veehouders waren (Devriese, 2016) en dat hun rij- en trekdieren, vooral paarden, verlekkerd waren op goed hooi.

Maar dan blijven we nog zitten met de moeilijk uit te leggen verschuiving van hooi

Afb. 2. Schematische weergave van de huizen aan de Graslei. Meerdere namen verraden een functie nauw in verband met graanaanvoer, handel, stapel en verwerking in bier en brood. Overgenomen uit Frans De Potter (zonder jaartal). Gent van de oudsten tijd tot heden, Gent, Siffer, deel II, p. 473.

naar gras in de namen. Hooi wordt wel gemaakt door maaigras te drogen, maar is geen gras. Het is de verduurzaamde, bewaarbare vorm ervan. Vers gemaaid gras kon aangevoerd worden vanuit de rand van de stad en verkocht om direct te voederen aan rundvee. Dat neemt niet weg dat niemand met enige kennis van zaken, boer noch burgerman, het in zijn hoofd zal halen gras hooi te noemen of omgekeerd. Volksetymologisch kon dat wellicht wel. Het zou niet de enige onlogische, zelfs absurde woordvervorming in dat genre zijn. Net als de hierboven aangehaalde naamverandering van koren naar gras onder invloed van de aangrenzende Hooiaard, is het laattijdige verschijnen van de namen Grasbrug en Graslei een argument dat in die richting wijst. Volksetymologische verklaringen en vervormingen van toponiemen floreerden in de jaren 1500-1700. Ze hadden vooral te maken met woorden of woordstammen waarvan de betekenis verloren was gegaan. Men maakte er dan maar een bekend woord van, ook als de betekenis er helemaal niet bij paste. Hooi was natuurlijk erg goed gekend, maar werd wellicht niet meer verhandeld op die plek. Een zwak argument, misschien. Maar... is er een andere uitleg mogelijk? Zo mogelijk nog zwakker als argument...

Nog meer Gents hooi

De Hooiaard bij de Graslei was niet uniek in Gent: de oudere naam van het Hoefslagstraatje van de Langemunt naar de Leie, was eveneens Hooiaard. Een heel eind verder buiten het stadcentrum aan de Schelde is er de veel meer uitgestrekte Hooie of Groene Hooie bij de Sint-Annakerk en het Klein Begijnhof. Ooie is een Germaans woord dat vruchtbaar alluviaal land aan een waterloop aanduidt: een interpretatie die in dit meersengebied aan de Schelde zeker te verantwoorden is. Volksetymologisch werd deze 'ooie' later in verband gebracht met het welbekende hooi (gemaaid en gedroogd gras). Dat woord vinden we ook in de naam Hooipoort, de stadspoort destijds op de Brabantdam in dit gebied.

Gysseling hoedt zich er voor een gelijkaardige verklaring te geven voor de twee Hooiaardnamen aan de Leie in het Gentse stadscentrum. Hier is die schijnbaar rustieke naam trouwens niet te verantwoorden in de betekenis van alluvium, ook niet als we teruggaan tot in de vroege periode toen er daar nog geen bebouwing was. Het toponiem is immers gesitueerd aan het uiteinde van de naar de Leie afdalende Hoogpoort en aan de Langemunt tegenaan de flank van de dekzandrug die kan aangeduid worden als Zandberg (in de brede betekenis). Zie hierover bij Gelaude, 2018.

Met dank aan Herbert De Vleeschouwer

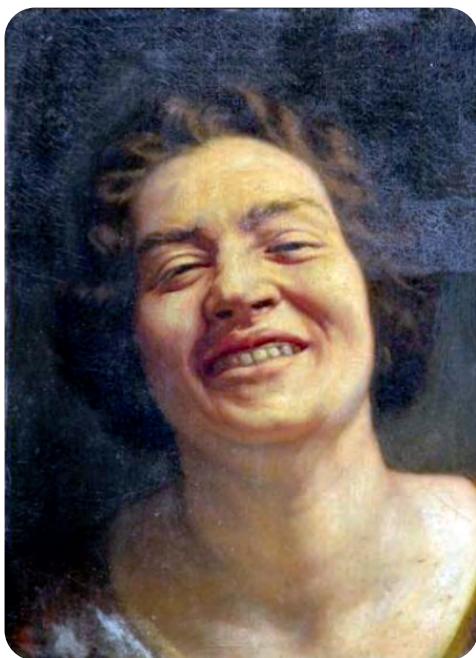
Referenties

- De Herdt, R. (1988). Dagdagelijkse markten. In: Van de Wiele, J. (ed.). *De markt*, Gent, Museum Industriële Archeologie en Textiel, p. 50.
- De Jonghe, B. (derde uitgave 1752). *Ghendsche Geschiedenissen ofte Chronycke vande beroerten ende ketterye binnen ende omtrent de stad Ghend sedert 't jaer 1566 tot het jaer 1585*, Gent, Fernand, deel I, p. 165.
- De Potter, F. (zonder jaartal). *Gent van den oudsten tijd tot heden*, deel II, Gent, Siffer, p. 466.
- Devriese, L. (2016). Koeien in de stad. In: *Ghendtsche Tydinghen*, 45, p. 396-402.
- D'Huys, B. (1985). *Inventaris van de voorgeboden / regesten op 18de-eeuwse voorgeboden-registers*, reeks 108 nr. 4 tot 8, Stadsarchief, Gent, p. 21.
- Fris, V. (1929). *De oude straatnamen van Gent*, Gent, Volksontwikkeling, p. 77.
- Gelaude, F., (2018). *De vroege hydrografie van de stad Gent. Een geomorfologisch en historisch onderzoek van menselijke ingrepen in de waterhuishouding van het middeleeuwse Gent*. Onuitgegeven doctoraatscriptie, UAntwerpen, p. 56.
- Gysseling, M. (1954). *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*. De Standaard, Antwerpen, p. 55.
- Laleman, M.C. Raveschot, P. (1991). *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent*. Periode 1100-1300, Brussel, Kon. Academie, p. 61-64.
- Laleman, M.C., Stoops, G. (1998). Korenmarkt. In: *Stadsarcheologie*, jg. 22 nr. 1, p. 31-33 en nr. 2, p. 60.
- Laleman, M.C., Lievois, D. (1987). *7 Bruggen. Historiek en restauratie van zeven Gentse Leiebruggen*, Gent, Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie, p. 61.
- Lievois, D. (2005). Kapellen, huisjes, fruit en bloemen aan de westgevel van de Sint-Niklaaskerk. In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, deel 59, p. 71-116.
- Nicolas, D., Prevenier, W. (1999). *Gentse stads- en baljuwsrekeningen (1365-1376)*, Kon. Academie, Brussel, passim.

PORTRETTEEN VAN LACHENDE VROUWEN DOOR ACHILLES DE MAERTELAERE (BENTOS)

Jean Bourgeois

Hoewel hij nooit getrouwd was en, voor zover wij weten, nooit een relatie had, schilderde Achilles De Maertelaere, alias Bentos, veel portretten van vrouwen. Sommige van die portretten behoren tot zijn meest expressieve werken.



In 1926-1927 schilderde Bentos twee werken van een lachende vrouw. In het ene geval betreft het een portret waarbij de dame met een brede glimlach direct naar de toeschouwer kijkt, in het andere wendt ze het hoofd af, alsof ze door een andere toeschouwer aangesproken wordt. Beide werken zijn ons bekend via oude sepia-kleurige foto's, waar verso door de kunstenaar respectievelijk 'Manchester' en 'Gent' is geschreven (fig. 1). We vermoeden dat hij daarmee wilde aangeven waar het werk terecht kwam. We vonden het eerste werk (uit Manchester) terug op een Parijse veiling in 2013. De huidige locatie van het werk is ons niet bekend. Het tweede portret was

in 1931 te zien op een tentoonstelling georganiseerd door 'Geluk in 't Werk', vereniging opgericht door de Gentse liberale professor François Laurent. Dit werk is vandaag nog in handen van een Vlaamse familie.

<http://www.rossini.fr/html/fiche.jsp?id=2789908&np=&lng=fr&npp=10000&ordre=&aff=&r=>

Hypotheekbewaarder, drukker en uitgever in Gent

Guido De Latte

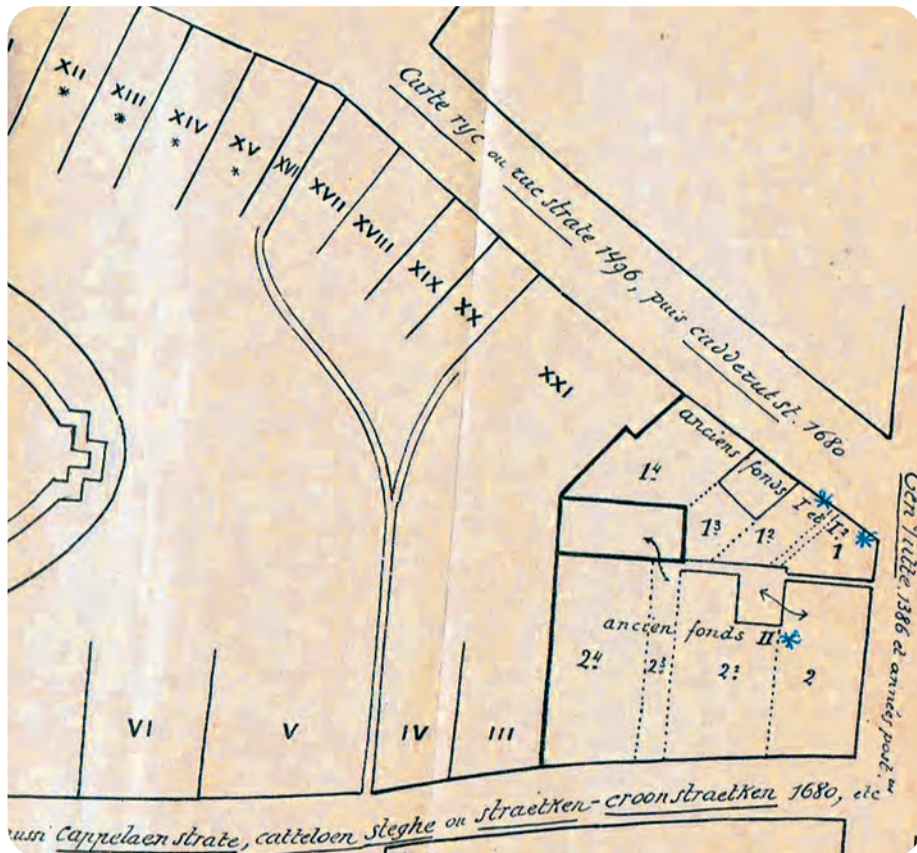
De belangrijke Gentse uitgever Julien Nicolas Houdin, van Franse origine, begon zijn carrière als hypotheekbewaarder in dienst van het revolutionaire bewind. Vermoedelijk dankzij goede relaties in de politieke en intellectuele wereld van toen, slaagde hij erin zowel onder Frans als onder Hollands bestuur een indrukwekkend aantal uitgaven en drukken van boeken en periodieken te realiseren in Gent. Houdin was klaarblijkelijk een zeer ondernemende figuur, die in een moeilijke sector het hoofd kon boven water houden onder snel wisselende politieke regimes. Ondanks dat is hij in Gent vandaag nagenoeg volledig vergeten. Deze bijdrage probeert een beperkte samenvatting te geven van de door de auteur recent uitgegeven biografie van Houdin (zie naschrift).

Julien Nicolas Houdin werd geboren in Blois (departement Loire-et-Cher) in 1771. Hij trad in dienst bij de ‘Régie nationale de l’enregistrement’, de voorloper van de latere administratie van de registratie en domeinen. In 1795 arriveerde hij in de voetsporen van de Franse revolutionaire bezettingstroepen in de toen ex-Oostenrijkse Nederlanden om daar verder carrière te maken. Houdin werd ‘ontvanger der registratie’, achtereenvolgens in Geraardsbergen (1795-1796) en in Zottegem (1797-1799), om dan van 1800 tot 1806 het ambt van hypotheekbewaarder uit te oefenen te Gent. In deze laatste stad werd Houdin echter vooral bekend als drukker en uitgever, eerst onder de naam van zijn vrouw, en vanaf 1813 tot 1830 onder eigen naam. Na 1833 verhuisde hij naar Brussel, en later naar Schaarbeek waar hij overleed.

Franse periode (1795-1814)

In 1795 trouwde Houdin in Cambrai met Cathérine Deyroles en in hetzelfde jaar werd hij ontvanger van de registratie te Geraardsbergen waar hij bleef tot 10 januari 1797. Op die datum vertrok hij naar het registratiekantoor van Zottegem. Tijdens zijn ambtsperiode in Zottegem kocht hij samen met een

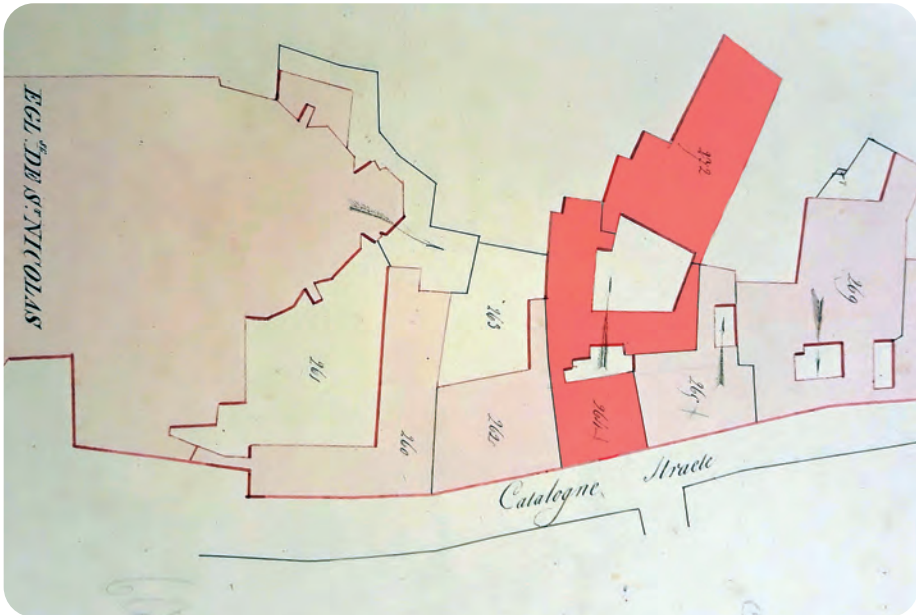
landbouwer uit de streek 20ha land met woonhuis en hoevegebouwen te Sint-Martens-Lierde en Maria-Oudenhove. Het ging om nationale goederen die de Franse republiek eerder had geconfisqueerd ten laste van de Kartuziers.



Afb. 1. Benaderende reconstructie van de perceelindeling van het verdwenen bouwblok tussen de Sint-Niklaaskerk en het Belfort. Het huis dat Houdin kocht in de Korte Ridderstraat was vermoedelijk gelegen op het perceel XX met een uitgang naar de Cataloniëstraat. De latere uitbreiding gebeurde op perceel V. Bemerkt de varianten van de straatnamen. De Korte Ridderstraat liep ongeveer naast de huidige Stadshal. Uit: Van den Bemden, F. (1897). In: Bulletin der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent, jg. 5, p. 67 - 84.

Einde oktober 1798 werd Houdin geconfronteerd met de boerenkrijg en in de loop van april 1799 verliet hij Zottegem om te verhuizen naar Gent, waar hij in april 1800 geïnstalleerd werd als hypotheekbewaarder. Van 1800 tot 1806 oefende hij er dat prestigieuze ambt uit en hij bleef in dienst bij de administratie van de registratie en domeinen tot 1813. Hij kocht er in Gent een huis in

de nu al meer dan een eeuw verdwenen Korte Ridderstraat met koetspoort in de Cataloniëstraat (afb. 1, 2 en 3). Het nam een vrij groot terrein in midden het bouwblok tussen de Sint-Niklaaskerk en het Belfort dat rond 1900 afgebroken werd voor de aanleg van het Emile Braunplein. Hierin werd een tiental jaar geleden het verzonken parkje naast de Stadshal aangelegd met de bekende ‘Pisserkes’ van Minne.



Afb. 2. De eigendommen van Houdin op een vroeg kadasterplan. Boven rechts de Korte Ridderstraat met zijn eerste huis.

Einde 1802 startte Houdin er een uitgeverij - drukkerij op naam van zijn vrouw en begon hij met het uitgeven van een dagblad *Annonces et avis divers du département de l'Escaut*. Dit blad zal herhaaldelijk van naam veranderen tot het in januari 1815 het *Journal de Gand* werd. Notoire medewerkers waren o.m. advocaat Hippolyte Metdepenningen (in 1821), advocaat Jean-François Tielemans (1824-1826) en professor Louis-Vincent Raoul (1825-1828). Op 26 maart 1806 verliet Houdin de Gentse hypotheekbewaring wegens ‘mutatie’. In 1810/1811 was hij verificateur van het bestuur van de registratie in Middelburg (Zeeland). Begin 1813 moet hij daar zijn ontslag hebben ingediend. Hij nam dan officieel de drukkerij en uitgeverij van zijn vrouw over.



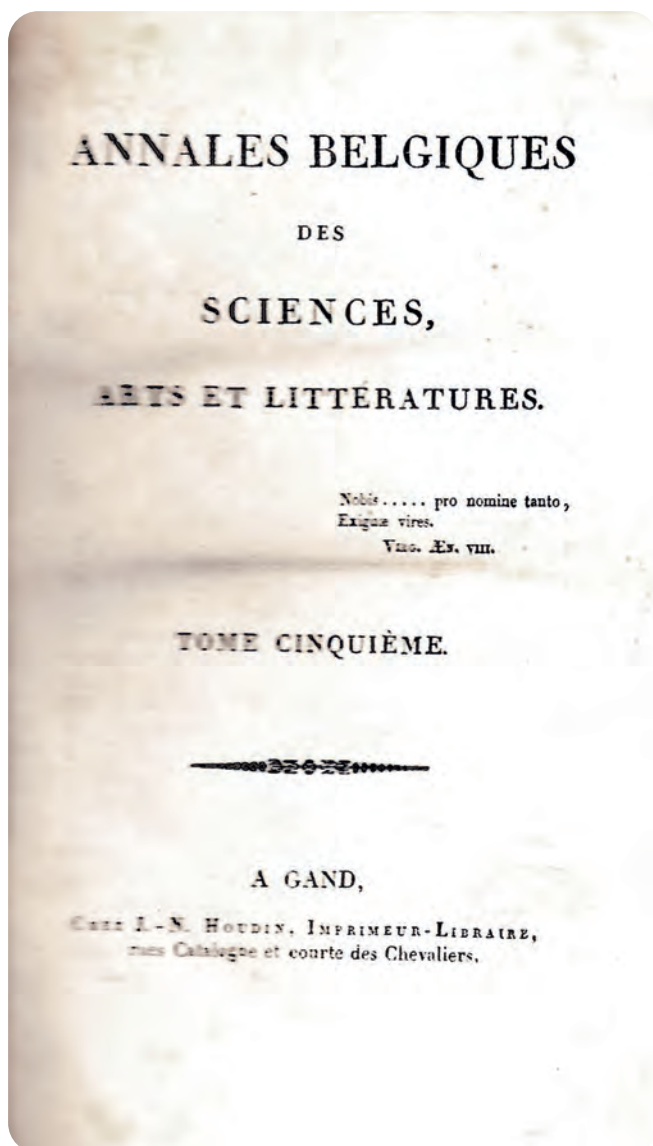
Afb. 3. De zijde van de Cataloniëstraat waar de drukkerij van Houdin werkte (detail uit een schilderij van De Noter uit 1818 in STAM). De eigendom (niet zichtbaar) lag even voorbij de afsluitende bebouwing en toegangspoort (met tympaan) van de pastoriehof (het groen achterin).

Nederlandse periode (1815-1830)

Na de terugkeer van Napoleon uit Elba, week de Franse koning Louis XVIII einde maart 1815 uit naar Gent. Hij verbleef in Gentse ballingschap tijdens de zogenaamde ‘Cent-Jours’ (april-juni 1815) in het Hotel d’Hane de Steenhuyse. De regeringskrant *Le Moniteur Universel* die op last van Louis XVIII in Gent gedurende korte tijd verscheen, werd uitgegeven door Houdin.

Tijdens de regering van koning Willem I werd de Gentse universiteit opgericht en plechtig geopend op 9 oktober 1817. Houdin was dan twee jaar lang de officiële drukker en boekhandelaar van de universiteit, zeer waarschijnlijk dankzij zijn goede contacten met de voorzitter en de secretaris van het college van curatoren van de universiteit, respectievelijk burgemeester graaf de Lens en Norbert Cornelissen. In 1818 nam Houdin het cultureel en weten-

schappelijk tijdschrift *Annales Belges des Sciences, Arts et Littérature* over (afb. 4). Hieraan werkten belangrijke figuren mee, zoals de al genoemde Norbert Cornelissen, kanunnik Martinus de Bast, professor Raoul en baron de Keverberg. Dit tijdschrift verscheen tot 1830. Na het vertrek van Houdin werd het omgevormd tot de prestigieuze *Messenger des Sciences historiques et des Arts de la Belgique*.



Afb. 4. De best bekende publicatiereeks uitgegeven door Houdin.

Houdin investeerde ook in vastgoed. In 1817 kocht hij een klein huis aan in de Cataloniëstraat 4, gelegen naast de reeds in zijn bezit zijnde koetspoort aldaar, en in 1824 een huis met land, groot 2ha31a30ca, in Sint-Amandsberg, toen deel van Oostakker. Op die gronden liet hij een 'lusthuis' (*maison de plaisance*) bouwen. Hij deed die investeringen ondanks de financiële problemen waarmee hij te kampen kreeg. Die problemen waren te wijten aan de zware leningen die hij aanging en moest terugbetalen, aan zijn dure levenswandel, én aan dalende inkomsten van zijn onderneming.

Die dalende inkomsten waren dan weer het gevolg van toenemende concurrentie en van boycot wegens de antiregeringsstandpunten vertolkt in het *Journal de Gand*. Die leidden tot gerechtelijke acties. Vanaf 1825 veranderde Houdin het geweer van schouder. De *Journal de Gand* werd een regeringsgezinnd blad met ruime financiële steun vanuit Den Haag. Vooral de ministers Van Maanen van justitie en Van Gobbelschroy van binnenlandse zaken wilden de krant in die richting sturen. Via een stroman werd de regering in 1827 eigenaar van de helft van de aandelen in de krant en einde 1828 enige eigenaar.

Houdin werd voor de verkoop van zijn krant ruimschoots vergoed, maar zijn financiële problemen geraakten er niet door opgelost. Zijn vrouw vroeg scheiding van goederen aan, en de rechtbank stemde daar in 1829 in toe. Tenslotte werden al zijn onroerende eigendommen tussen 1831 en 1835 verkocht, deels in gedwongen verkoping op beslag, deels in vrijwillige verkoping op eigen initiatief. Einde 1829 verhuisden Houdin en zijn vrouw naar Oostakker.

Ondanks dit financieel debacle was Houdin als uitgever en drukker in Gent zeer succesrijk. Tussen 1802 en 1830 liet de uitgeverij van Houdin in Gent 288 publicaties verschijnen, niet inbegrepen de periodieken *Journal de Gand*, *Le Moniteur Universel* en de *Annales Beligiques*.

Belgische periode (1833-1852 of later)

In 1833 vertrok Houdin naar Brussel waar hij ging inwonen bij zijn zus Madeleine en zijn schoonbroer François Mestre. Zijn vrouw bleef alleen in het Gentse achter. Tussen 1833 en 1836 gaf Houdin in Brussel een nieuw blad *Le Franc Parleur* uit. Ook verzorgde hij tussen 1835 en 1840, in eigen naam of in naam van zijn schoonbroer, piraatuitgaven van Franse tijdschriften. Na de dood van zijn zus in 1842 en van zijn schoonbroer in 1843 moet Houdin verhuisd zijn naar Schaarbeek. Plaats en datum van zijn overlijden konden niet achterhaald worden. Wel weten we via een vermelding als getuige in een huwelijksakte dat hij op 25 november 1852 nog in leven was.

Praktische informatie

De auteur Guido De Latte, secretaris van de VZW Koninklijke Federatie der Hypotheekbewaarders van België en zelf gepensioneerd hypotheekbewaarder, schreef een uitgebreide biografie van deze figuur 'Houdin of de onbestendigheid van het bezit'. Het is een aanvulling bij 'Hypotheekbewaarders in België: meer dan 200 jaar geschiedenis'. In Ghendtsche Tydinghen, verscheen al eerder een daarop gesteunde bijdrage getiteld: Bernard Van Wambeke. Hypotheekbewaarder in Gent en 'a man for all seasons' (GT, jg. 46, nr.2, 2017, p.125-130)

Het nieuwe boek, dat 279 bladzijden telt, werd eind 2019 uitgegeven door de 'VZW Koninklijke Federatie der Hypotheekbewaarders van België' en uitgebracht bij het publicatieplatform SKRIBIS van drukkerij Mirto Print te Gent-Drongen. Het boek bevat, naast de biografie van Houdin ook een uitgebreide lijst van alle door hem uitgegeven publicaties, een korte biografie van twee andere hypotheekbewaarders uit dezelfde periode, met name François Mallarmé (1755-1831) en van Guillaume D'Aubremé (1762-1818), samen met een aanvulling van het boek 'Hypotheekbewaarders in België...' voor wat betreft de periode 2016 tot 2019. Daarnaast een lijst van de bronnen/bibliografie, een personenregister, een bijgewerkte lijst van de Belgische hypotheekbewaarders en de Belgische hypotheekbewaringen van 1795 tot 2016, een notenapparaat en 19 afbeeldingen. Het boek kost 25 EUR plus verzendkosten. Het kan worden besteld via de website: <https://www.skribis.be/nl/houdin-of-de-onbestendigheid-van-het-bezit.html>

FRANS PILSEN

BEELDEND KUNSTENAAR EN *FABRIQUEUR* VAN PAPIER

Danny Mattens

Frans Pilsen (Gent, 1700-1784) was een veelzijdige, ondernemende en ongetwijfeld drukbezette man. Opgeleid in de schildertechniek en de grafiek, legde hij vooral de nadruk op het graveren. Pilsen combineerde deze kunstzinnige activiteiten met het opstarten en draaiende houden van een voor die tijd vrij grootschalig proto-industrieel initiatief: de papiermolens van Ekkerghem aan Einde Were en de Overzet. Tussendoor vond hij ook nog tijd om drie keer te trouwen. Zijn duobaan als kunstenaar-papierfabrikant, in beide beroepstakken klaarblijkelijk zeer productief en succesvol, is vrij uniek.

Familie en maatschappelijke positie

Frans (François/Franciscus) Pilsen, ook Pilsens, Pielsen(s) en Pylsen(s) genoemd, werd in Gent geboren en er op 21 augustus 1700 gedoopt. Zoals toen gebruikelijk gebeurde dat zeer snel na de geboorte. Waarschijnlijk is hij dus dezelfde dag of de dag ervoor geboren. Hij was de derde zoon van Michiel (Michaël) uit Oostende en Catherine de la Motte. In die tijd was er in Gent een familie Pilsen als koperslager actief en ook vader Michiel Pilsen oefende hoogstwaarschijnlijk dat beroep uit, al staat hij bij de Gentse Sint-Lucasgilde als 'fijnschilder' genoteerd. (1)

Frans Pilsen zal driemaal trouwen. Uit een eerste huwelijk met Francisca de Rijnck werd in 1741 een zoon geboren, Franciscus Bernardus. Frans senior huwt, eveneens te Gent, in 1748 voor een tweede maal, met Dorothea Braet. (2) Blijkbaar stierf zijn nieuwe bruid al heel kort daarna, want in 1750 stond hij alweer voor het altaar, deze keer met Anna Maria Van Peperseele aan zijn zijde. Naast een zoon met Francisca de Rijnck had Frans Pilsen zeker nog twee kinderen. Een ervan, Cecilia Pilsen, huwde in 1783 met Hubertus Duijs, die zijn opvolger in de papierfabricage zou worden. (3) Frans Pilsen senior stierf in de parochie Sint-Martinus te Gent (Ekkerghem) op 17 maart 1784. Hij

werd nog dezelfde dag in de kerk begraven met een dienst eerste klasse, wat wijst op welstand.



Afb. 1. Portret van Frans Pilsen door hem zelf gegraveerd naar een schilderij of tekening van Robert van Audenaerde. Dat blijkt uit het fiere Latijnse opschrift van het 'voetstuk': Se ipse sculpsit. De namen van beide kunstenaars staan daarbij nog voluit bovenaan op datzelfde voetstuk.

Over het verdere privéleven van Frans Pilsen is weinig te vinden. Gelet op het feit dat Pilsen nogal wat werk leverde aan kerken en hoge kerkelijke en wereldlijke heren, mogen we er misschien wel van uitgaan dat hij in de 'Eeuw van de Verlichting' en Jozef II, eerder behoudsgezind was.

Schilder en graveerder (4)

Wanneer Pilsen precies met zijn kunstenaarsactiviteiten begonnen is, en hoe hij daartoe kwam, is niet helemaal duidelijk. Het feit dat zijn vader ‘fijnschilder’ was, zal daar zeker voor iets tussen gezeten hebben. Zoals zovelen voor hem ondernam zoon Frans een studiereis naar Italië, samen met zijn twee jaar oudere broer. Uiteindelijk belandden ze in Rome waar ze hun stadsgenoot Robert van Audenaerde leerden kennen. Frans ging bij hem in de leer. Van Audenaerde (5) maakte hem vertrouwd met de graveernaald. Pilsen was toen waarschijnlijk wel al kunstschilder, maar van Audenaerde overtuigde hem om te graveren. Leraar en leerling keerden in 1723 naar Gent terug. In 1735 wordt Frans Pilsen als ‘fijnschilder’ bij de Gentse Sint-Lucasgilde ingeschreven. Tussen 1740 en 1755 zal hij binnen dezelfde gilde als ‘gezworene’ (lid van het bestuur: de ‘eed’) optreden. Dit impliceert dat de andere gildeleden niet alleen vertrouwen hadden in zijn persoon, maar ook in zijn kennis en kunde.

Het is duidelijk dat de balans schilderen/graveren bij Pilsen doorsloeg naar de kant van het graveren, zoals kunstkenner Kervyn de Volkaersbeke in 1858 al opmerkte. (6) Pilsen leverde een meer dan vermeldenswaardige bijdrage aan de Gentse graveerkunst. Zijn creaties betreffen vooral lokale toestanden: gebouwen, portretten, zogenaamde Blijde Intredes. Daarnaast leverde hij ook enkele historiestukken af. Er bleef wel degelijk heel wat werk van Pilsen bewaard. Tal van zijn gravures zijn te vinden in de collectie van de bibliotheek van de UGent. (7) Een vlugge blik op de databank van de UGent-bibliotheek, voor iedereen via het internet toegankelijk, geeft een uitstekend idee van zijn productie. Zo vinden we er een gravure van de inauguratie van keizerin Maria Theresia op de Vrijdagmarkt. De bewuste prent is opgenomen in een boekje met als auteurs David ‘t Kindt en François Pilsen in 1744 te Gent uitgegeven door de weduwe P. Goesin. Vermoedelijk stond Pilsen in voor de gravures. Hetzelfde geldt voor de boekjes over de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Brugge, over de Sint-Rombautskerk te Mechelen en voor andere drukwerkjes.

In dezelfde databank vinden we ook enkele portretten van bisschoppen, van andere hoge heren, versierde wapenschilden en cartouches (8). Verder ook nog enkele bijbelse taferelen... en waarachtig ook een zelfportret gegraveerd naar een schilderijtje of tekening van zijn leermeester en vriend Robert van Audenaerde (afb. 1). Er bleven ook nog heel wat schilderijen van zijn hand bewaard. Iedere Gentse centrumkerk heeft wel een altaarstuk of een ander schilderij van hem in bezit. Ook in Nederlandse musea zijn werken van Pilsen opgenomen. (9) Zelfs op onverwachte plaatsen zoals in het gemeentehuis van het Franse dorp Le Merlerault hangt werk van hem. (10) Gravures van Pilsen

worden heden nog steeds verhandeld. (11) Daarnaast vervaardigde hij ook portretten. Zo kreeg hij in 1750 een vrij grote som uitbetaald voor het schilderen van burggraaf Charles de Preud'homme d'Hailly en diens twee zoon-
tjes. (12)



Afb. 2. Drie 'moulins à papier' tussen een Leiearm en de vestgracht samen met enkele andere gebouwen weergegeven op dit detail van het stadsplan De Vreese (1799). De molen op het bolwerk er onder was een graanmolen. Bovenaan nog andere Leie-armen in de verzopen zone aan het 'einde van de wereld'. Onderaan rechts tussen een recht getrokken Leie en de vestgracht waar in de 19de eeuw de 'Grote Lys', een enorme vlasspinnerij, zou verrijzen, nu het woon- en groencomplex Groene Vallei. Parallel daarmee, binnen de vestgracht is de toen nog maar pas met bomen beplante Nieuwe Wandeling te zien. Onderaan links: Ekkergemkerk en enkele gebouwen op dit toen nog kleine gehucht, o.a. een stukje van het klooster van Deinze, later krijgsgasthuis en daarna politiekantoren

Papiermoleneigenaar en papierfabrikant

Over de papierproductie in Gent is al een en ander bekend en geschreven (13). Deze startte zo ongeveer rond 1527. In de jaren 1700 draaiden op Einde Were drie papiermolens. Dat was meer bepaald langs de Oude Leie, Overzet, de kant van Malem. Twee ervan waren gecombineerde wind-/watermolens. De derde was een zuivere windmolen (afb. 2, 3 en 4).



Afb. 3. Twee molens van Pilsen op een potloodtekening in de Atlas Goetghebuer in het Gentse Stadsarchief (Zwarte Doos).

Lange tijd lijken dit de enige Gentse molens voor papierproductie te zijn. Volgens Alfons De Buck stond de omgeving Einde Were – Overzet bekend als ‘Aan de papiermeulens’. Op 18 juli 1754 kreeg Pilsen een octrooi, zeg maar toelating, voor de bouw van een papierfabriek. In 1767 verwierf hij opnieuw een octrooi om op Einde Were, op het latere kadastraal perceel F224, een water-/windmolen te mogen bouwen, wat hij in 1769 ook deed. In 1754, 1759 en 1769 verleenden de schepenen van de Keure van de stad Gent hem vrijstelling van het ‘pondgeld’. Dit was een stedelijke belasting op in- en uitvoer. In het geval van Pilsen was dit op de grondstoffen. Van die zelfde schepenen kreeg hij ook nog vrijstelling van bepaalde ‘consommatierechten’. Dergelijke vrijstellingen van taksen en belastingen werden meestal verleend om bepaalde industrietakken een duwtje in de rug te geven, om ze beter tot ontwikkeling te laten komen. In de beslissingen van de schepenen werd Pilsen ‘directeur en fabriqueur van papier’ genoemd.

Pilsen kreeg echter problemen met zijn bureu. Pieter de Winne baatte samen met zijn echtgenote Maria Theresia van Bochaut de Vestmolen uit op kada-

straal perceel F355 in de onmiddellijke omgeving van Pilsens molen. Die ving wellicht te veel wind af, ten nadele van de molen van de Winne-Van Bochaute. Uiteindelijk verkocht de Winne zijn bedrijf aan Pilsen. De verkoop ging gepaard met een bijkomende voorwaarde: Anthonius Neyman en diens vrouw Adriana Francisca De Bruyne mochten levenslang gebruik blijven maken van



Afb. 4. Imposant ensemble van drie papiermolens aan de Overzet met bedrijfsgebouwen en kleine woninkjes. Olieverfschilderij van F.J. Boulanger (1819-1873), verzameling Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten Gent (overgenomen uit G. Deseyn, 1989, *Bouwen voor de Industrie*, Museum Industriële Archeologie en Textiel).

het huis, de stallingen en de tuin naast de molen. Van waar dit beding? Neyman had destijds ‘by command’ de molen voor de Winne gekocht. Hij had, met andere woorden, stroman gespeeld voor Pieter de Winne. Dat was in die tijd een gangbare techniek bij verkopen. Waarschijnlijk uit erkentelijkheid voor die bewezen diensten werd deze bijkomende voorwaarde in de verkoopakte opgenomen. Pilsen hield de molen slechts een korte periode in zijn bezit. In 1778 was hij al eigenaar af.

Frans Pilsen moet over een behoorlijk startkapitaal hebben beschikt om in 1754 een papierfabriek op te richten, in 1767 nog een papiermolen te bouwen en in 1769 een molen aan te kopen. Mogelijk kon hij hiervoor beroep doen op familiekapitaal, maar zijn schilder- en graveurkunst zal hem ook een mooie duit opgeleverd hebben. Daarnaast was Pilsen nog huis- en grondeigenaar. Op 4 oktober 1758 diende hij een bouwaanvraag in om de opstand van de gevel van een gebouw op Einde Were aan te passen. De eigendom werd omschreven als ‘huijse, stede ende erfve’. Pilsen was dus eigenaar van het huis, de bouwplaats (de stede) en van de grond. De schepenen keurden de aanvraag goed. In 1769 volgde een tweede, veel ambitieuzere bouwaanvraag. De bouwtekening toont de opstand van gevels van de papierfabriek, van een windmolen en een hele reeks kleine huisjes (afb. 5). (14) In de bouwaanvragen van 1758 en 1769 stelt Frans Pilsen zich telkens voor als ‘fijnschilder en papierfabrikant’. (15)

We mogen er van uitgaan dat dochter Cecile de ‘Fabrique van alle soorten van Schryf en Druk-Papieren’ op Einde Were heeft verder gezet. (16) Na haar overlijden kwam Hubertus Duijs aan het roer van de papierfabriek. (17) De papierfabriek van Pilsen-Duijs was toen nog de enige op Ekkergem. De overlevende echtgenoot Hubert Duijs bracht het bedrijf in 1798 over naar de Visserij. Die verhuis had te maken met de aanleg van het Visserijkanaal in 1752. (18)

De papiermolens op Einde Were werden in 1859 en 1860 afgebroken. Ze zullen tot het einde van de 19de eeuw bekend blijven, maar dan als plaatsaanduiding. Dat zien we bij voorbeeld in 1882 toen Jean Vanderschelden en zijn echtgenote Justine Vandecapelle afstand deden, ten voordele van de stad Gent, van achttien eigendommen, waaronder zestien werkmanswoningen. Die huisjes stonden op een plaats die ‘De Papiermolen(s)’ werd genoemd. De nummers van de kadastrale percelen beginnen allemaal met F224, waarop ook een windmolen van Pilsen stond. De ‘afstand’, eufemisme voor ‘onteigening’, van de eigendommen van het echtpaar Vanderschelde-Vandecapelle was nodig



Afb. 5. Detail uit een wegenkaart (vóór 1970) met de locatie van Pilsens bedrijf aan de overgang van Einde Were naar de Rooigemlaan bij de Overzet. De rond die tijd verdwenen vlasspinnerij La Lys (de ‘Grote Lys’) en de binnengracht van de stadsvesten staan boven midden en rechts weergegeven.

voor de aanleg van de ‘Akkergeboulevard’. Deze boulevard gaat nu door het leven als Einde Were en is dus een deel van de Gentse stadsring. (19)

Betekenis

Frans Pilsen nam risico door deel te nemen aan het economisch leven met zijn papierproductie. De zaak bleef na zijn dood verder bestaan wat er op wijst dat hij een solide onderneming uitbouwde en naliet. Maar wat betekende Pilsen als kunstenaar? In de documentatie verzameld in de Nota’s Kluyskens (Archief Gent, Zwarte Doos) wordt verschillende malen naar zijn kwaliteiten als kunstenaar verwezen. Die opmerkingen gaan van ‘inférieur à son maître’ en

‘technisch zeer onderlegd’ over ‘le meilleur élève de Robert van Audenaerde’ tot ‘welstellend schilder’. Eigenlijk zijn het hoofdzakelijk positieve commentaren. Misschien moeten we concluderen dat Frans Pilsen als kunstenaar niet tot de A-klasse behoorde, maar er toch genoeg winst heeft uitgehaald om zijn economische dromen te helpen realiseren. Pilsen was technisch gesproken zeer onderlegd, maar zijn werken missen ziel.

Met dank aan Frank Gelaude en Luc Devriese.

Noten

- 1 T. De Doncker (2007), De Gentse Sint-Lucasgilde: kunstenaars in de periode 1574-1773. Een prosopografische benadering. In: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks, LXI, p. 233.
- 2 <https://search.arch.be/personen>. Volgens de Biographie Nationale huwde Pilsen met Dorothee Bruel. Wij zijn geneigd de website van de rijksarchieven te geloven. Getuigen bij het huwelijk waren immers Michael De Rink en Isabella Theresia Braet. Deze laatste was waarschijnlijk een zus van de bruid.
- 3 <https://search.arch.be/personen..> Het huwelijk met Duys was pas mogelijk na het bekomen van ‘kerkelijke dispensatie’ Deze term uit het kerkelijke canonieke recht, vooral in verband met ‘gemengde’ huwelijken, duidt op de toelating om te trouwen, gegeven als er een beletsel (in de brede zin van het woord) zou kunnen zijn, bijvoorbeeld tussen trouwlustigen van verschillende nationaliteiten of godsdiensten.
- 4 Hymans, H. (1903), Pilsen. In: Biographie Nationale. Tome 17, p. 516-518.
- 5 Naast Frans Pilsen had van Audenaerde ook nog Pietro Rotari (° Verona, 30.09.1707 - † Sint-Petersburg, 31.08.1762) als leerling. Deze laatste schilderde in barok- en rococostijl, en was hofschilder in Dresden en Sint-Petersburg <https://rkd.nl>, lemma’s ‘van Audenaerde’ en ‘Rotari’.
- 6 Kervyn de Volkaersbeke, P.A.C. (1858), Eglises de Gand. Tome II. Eglises paroissiales et oratoires, p. 25, 30.
- 7 balat.kikirpa.be, <https://lib.ugent.be>
- 8 Dit zijn omlijste schilden met tekst en/of figuren.
- 9 www.rijksmuseum.nl, <https://rkd.nl>
- 10 www.inventaire.culture.gouv.fr
- 11 <https://veiling.catawiki.nl>
- 12 17 pond 10 schellingen groot (Stroobants, A. (1982), Enkele gegevens over de bouwgeschiedenis van het kasteel van Poeke en over de plaatselijke zijdeteelt in de 18de eeuw. In: Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het Meetjesland., nr. 33, p. 272.

- 13 Deseyn, G. (1984). Oorsprong van de industriële papierproductie in onze gewesten en in het bijzonder te Gent; Idem (1992). Hollander opgegraven in Gent. In: Tijdschrift voor Industriële Archeologie en Textiel, deel 7, p. 15-21; deel 38; p. 3-14.
- 14 https://beeldbank.stad.gent, lemma 'Pilsen', inventarisnummer SAG_OA_535_064_02.
- 15 https://beeldbank.stad.gent, lemma 'Pilsen', inventarisnummer SAG_OA_535_064_01.
- 16 Nieuwen Almanach (Wegwyser der Stadt Gent, 1787), p. 71.
- 17 Nieuwen Almanach (Wegwyser der Stad Gend) (1794), p. 41.
- 18 Er was enkel niveauverschil in de dagen dat de stuwbalken van de Grote Spei aan Tussen 't Pas 'getrokken' werden. Dan daalde het peil van de Gentse binnenwateren naar dat van de Neerschelde. Het in 1752 gegraven Visserijkanaal liep evenwijdig met de Nederschelde. De stuw werd verplaatst naar de Keizerpoort. Zodoende werd een nieuwe mogelijkheid gecreëerd om het verschil in waterpeil tussen beide waterlopen aan te wenden als (aan)drijfkracht voor molens en allerlei andere machinerieën.
- 19 SAG, Openbare Werken 1796-1913, Reeks G, Notarisakten, nr. G/4128. De akte werd door de gemeenteraad goedgekeurd op 04.12.1882. Het ging om de kadastrale percelen: F224k1, F224k, F224l, F224m, F224n, F224o, F224p, F224q, F224r, F224b, F224c, F224d, F224e, F224f, F224f1, F224g1, F224c (deel), F224h1.

Maak reclame voor GT!

*Ghendtsche Tydinghen is veel te weinig bekend.
Zelfs mensen die zich bijzonder interesseren aan onze
stad weten dikwijls niet dat dit tijdschrift bestaat...
En nochtans: voor wie een woordje wil meepraten over
de Gentse geschiedenis is GT een absolute must.*

Mond tot mond reclame is de beste publiciteit!

OUDE DOZEN, OPGEËISTEN EN VROUWENRECHTEN

Eric Vermeirsch

Mijmeringen bij een oude foto uit de jaren 1914-1918 waarop een kleine familiegroep te zien is met iets extra: een toegevoegd portretje van iemand die er niet kon bij zijn: een man die door de bezetter opgeëist en weggevoerd werd voor arbeidsdienst in de oorlogsindustrie of achter het front. De Opgeëistenlaan bij het nieuw gerechtsgebouw herinnert aan hen. In deze bijdrage gaat de aandacht vooral naar mijn moeder, die zelfs niet naar de avondschoonmoeder mocht en trouwde met een textielarbeider, kleinzoon van de opgeëiste.

Het gezegde ‘Uit de oude doos’ is door iedereen gekend. Weliswaar moeten wij de laatste tijd wat voorzichtiger zijn met onze woordkeuze, want ‘oude doos’ heeft voor sommigen ook nog een andere betekenis. En sedert de heropleving van de vrouwenbeweging (vrouwenrechten, ik sta daar natuurlijk ook achter) moet men wel opletten bij het gebruik van de tweede betekenis, of ZIJ vliegen erin! Wat mij doet denken aan mijn overleden vrouw, die mij er herhaaldelijk terecht heeft op gewezen ‘dat ik op een goede dag nog eens zou wegdrijven op de baren van mijn eigen gezever’.

Mijn punt is, dat iedereen – zeker op oudere leeftijd – beschikt over een oude doos met foto’s en andere relikwieën. Onlangs heb ik er zelfs nog mijn metalen soldatenplaatje in teruggevonden (klasse 60). Of nog straffer: voor u het beseft beschikt u over meerdere dozen. Het is mij ook overkomen, ik vond onlangs nog een vergeten exemplaar waarvan het deksel, ondanks mijn schoonmaakwoede, bedekt was met een vertederend laagje stof. En wat erin zat was puur goud: foto’s van mijn pa bij het leger, mijn moeder en haar jongste zus beiden op tienjarige leeftijd, met de burens, en op latere leeftijd vanzelfsprekend bij ‘de nonnekens’ om te leren ‘de was te doen’. Want iets anders leren, naar de avondschoonmoeder gaan bijvoorbeeld, dat mocht niet van pa: ‘Ovendschoonmoeder is jongesschoonmoeder’, en daarmee was alles gezegd en geregeld. Waarna haar bloedeigen broers en zusters haar voortaan ‘t Schijntieferke’ (iefferke: juffrouw) noemden, iets waarvoor zij vandaag een proces aan hun been konden krijgen.

Een van die fotootjes toont ons een groepje jonge ‘wasvrouwen’ in een praktijkles. Zoiets zouden we vandaag een ‘workshop’ noemen (afb. 1). De verschillende fasen van het arbeidsproces zijn duidelijk zichtbaar: op het gras vooraan rechts besproeit een cursiste met een gieter het ‘bleekgoed’ (te bleken witgoed). Mijn ma moest blijkbaar het wasgoed nog eens goed rondroeren met een houten stok. En let op de prachtige ketel, waarschijnlijk bestemd voor heet water. Dus geen Franse les in de avondschool voor deze dames, maar blijkbaar wel een soort huishoudschool. En dit in een 100 % veilige omgeving: geen gevaarlijk mansvolk te bespeuren. Zo te zien, eveneens op de foto, zou de lesgeefster, een ‘maseurke, daar niet mee kunnen lachen! Je kan aan haar houding ook zien hoe de uitdrukking ‘De handen uit de mouwen steken’ kon ontstaan.



Afb. 1. Groepje jonge vrouwen die aan een ‘wascursus’ deelnemen (foto uit de jaren 1930 bewaard in een van de ‘Oude Dozen’ van de auteur).

Bij het bekijken van die foto’s is mij eigenlijk nu pas duidelijk geworden hoe goed mijn ma erin geslaagd is de familie van mijn pa uit mijn historisch geheugen te wissen. Die mensen woonden in Sint-Amandsberg, dus geen Gentenaars en geen stadsmensen, eigenlijk ‘boeren’ volgens haar. Mijn ma is ver beneden haar intellectuele capaciteiten getrouwd, maar als er geen enkele dokter of advocaat bereid gevonden wordt om één van de destijds mooiste en flamboyantste meisjes uit de arbeidersklasse ten huwelijk te vragen, dan moet je het maar doen met een textielarbeider. In de roman van Gustaaf Flaubert lukte madame Bovary er nochtans in de dorpsarts aan de haak te slaan, maar het is toch niet goed afgelopen. Trouwens, het huwelijksverhaal van mijn ma en madame Bovary vertoont grote gelijkenissen, het waren allebei even grote drama’s, hoewel Modest geen dokter was.



Afb. 2. Familiefoto uit de jaren 1914-1918 met toegevoegd portretje van een door de Duitsers opgeëiste man, grootvader van de auteur.

Ik ga je niet vervelen met het bespreken van al die vergeelde foto's, 'k ben al blij als u het nog niet hebt opgegeven om verder te lezen. Maar op één foto wil ik toch nog uw aandacht vestigen: 'Dees als opgeëiste'. Er bestaat trouwens ook zoiets als de Opgeëistenlaan in Gent (afb. 2). Links zie je de 'geestverschijning' van Desiré, mijn peter, daarna Alice Spiegeleire, mijn grootmoeder, dan mijn vader Modest(je) en zijn grootmoeder.

't Schijnt dat dit soort foto's tijdens de jaren 1914 en 1918 veel gemaakt werd. Mijn pee was door de Duitsers opgeëist om te gaan werken in Duitsland, en dus vermoedelijk gedurende verschillende jaren niet meer bij zijn gezin. Spijtig genoeg is mijn vader al overleden (op negentigjarige leeftijd, zoals hem destijds door een waarzegster voorspeld was), ik kan hem daar geen uitleg meer over vragen.

Een gedeelte van de stadsring bij het nieuwe Gerechtsgebouw herinnert aan de vele opgeëisten, meestal arbeiders, die eerst in de textielfabrieken ter plaatse opgesloten werden en daarna via het Rabotstation weggevoerd: de Opgeëistenlaan, vroeger zoals de rest van de ring Blaisantvest genoemd. Met enige moeite kan je er ook een ontroerend wandmonument vinden (afb. 3). Het brons gedeelte is van de nauwelijks gekende beeldhouwer en buurtbewoner

Pieter Heckers, Op de zijpanelen staan de namen gebeiteld van de opgeëisten uit de wijk die ver van huis stierven: precies evenveel als gesneuvelde soldaten! Over dit soort oorlogsslachtoffers verschenen in GT drie bijdragen van Eddy Levis (1988 en 1989) onder de titel Zivl- Arbeiter Bataljon nr. 4 te Gent.

Na het overlezen van het bovenstaande voelde ik mij toch wel wat ongemakkelijk. Dat grappige, dat spottende, is blijkbaar een trek die in de genen zit van de Vermeirschen. Ik heb het gemerkt bij mijn zoon en ook bij mijn kleindochter. 't Was een van de weinige dingen waarin mijn pa ook uitblonk. Maar er worden hier toch wel enkele belangrijke en zelfs actuele thema's aangeraakt. Vrouwenrechten: een ambitieuze jonge vrouw die van haar vader niet mocht studeren, een man die door een binnenvallend leger zo maar zonder veel uitleg van zijn gezin wordt weggerukt... 't Is eerlijk gezegd niet om te lachen. 'k Ga hiermee stoppen want ik voel mij er niet meer zo goed bij.



Afb. 3. Bronzen gedeelte van het monument voor de in gevangenschap gestorven opgeëiste arbeiders en de gesneuvelden uit de Blaisantwijk aan de Opgeëistenlaan. Een ontwerp van buurtbewoner Pieter Heckers (foto 2008).

SNAPSHOTS VAN LICHTE ZEDEN UIT HET GENTSE VERLEDEN

Verzameld door Hans Dousselaere in de DSMG collectie Vliegende Bladen Gent, Begijnhof, Sint-Amandsberg. Met dank aan Adrien Brysse en Luc Devriese. Voor een samenvattende toelichting van de vele maatregelen genomen om de 'lichte zeden' binnen de perken te houden, zie Van Daele, J. (2010). Reglement op de ontucht. Een poging tot controle van prostitutie in Gent in 1919. In: *Van Mensen en Dingen*, jg. 8, 120-126.



Afb. 1. Dubbelzinnig notarisjargon in de rosse buurt? Dat kan niet. Belgradostraat anno 2019.



Afb. 2. Nog in 1929 zagen hele stukken Belgradostraat er zo uit (foto SCMS 385 in de Zwarte Doos). De buurt bestond tot aan de aanleg van de Vlaanderenstraat (1883) uit dergelijke rijen kleine huisjes en armzalige beluiken en dat al sinds minstens de vroege achttiende eeuw.

Algemeene Politievoorschriften.

Art. 20. — Alle aanhitsing tot ontucht op den openbaren weg is streng verboden; het is namelijk aan de ontucht-vrouwen ontzegd :

1^o) zich te toonen aan deuren en vensters hunner woning;

2^o) mannen in hunne woning of andere plaatsen te lokken door woorden, zangen, geroep, gebaren of welkdanige teekens;

3^o) de aandacht der voorbijgangers op hunne woning te trekken door eene schitterende verlichting of door al ander middel.

Afb. 3. Fragment van een van de 29 artikels vervat in het 'Reglement op de ontucht' van 11 mei 1931 met enkele regels betreffende raamprostitutie. Waar lazen we dat nog?

VERORDENING-TAKS OP DE BARMEIDEN.

RÈGLEMENT-TAXE SUR LES SERVEUSES.

DE GEMEENTERAAD.

Gezien de artikels 71, 76, 78 en 138 der Gemeentewet, alsmede de wet van 29 April 1819 ;

Op voorstel van het Scheijencollege en gunstig advies verleend door de Commissiën van financiën en van 't betwistbare ;

BESLUIT :

Art. 1. — Er zal, ten laste der drankverkoopers, eene taks geheven worden van 200 fr. **per vrouw**, gezegd **barmeid**.

Art. 2. — De taks is niet toepasselijk op de echtgenote, op de Moedervrante of aanvrantien, tot en met den derden graad, van den verkooper.

Art. 3. — Bij afwijking van de artikelen 1 en 2, als het drankhuis gehouden wordt door eene **vrouw** en als deze eene- of verschiedene barmeiden gebruikt, wordt de taks geheven ook voor de **waardin** als voor elke barmeid, of er al of yomee Moedervrantschap bestaat tusschen gezegde waardin en de eene of andere harer barmeiden.

Deze bepaling is niet toepasselijk op de vrouw of de dochter die de zaken voortzet van den overleden echtgenoot of vader.

Art. 4. — Elke drankslijter is verplicht aan het College van Burgemeester en Schepenen de verklaring te doen der barmeiden van zijn gesticht, binnen de drie dagen harer in diensttreding.

Iedere vermeerdering van het getal der barmeiden, in den loop van het jaar, moet, binnen de drie dagen in dezelfde vormen aangegeven worden.

Bij zekere van de verklaring binnen den hooger bepaalden tijd, zal de drankverkooper van aubtswege belast worden, ongeminderd de strafbepalingen bij art. 9 hierna vermeld.

Art. 5. — In geval van overname van een drankhuis is de taks

LE CONSEIL COMMUNAL.

Vu les articles 71, 76, 78 et 138 de la loi communale ainsi que la loi du 29 avril 1819 ;

Sur la proposition du Collège et de l'avis conforme des Commissions des finances et du contentieux ;

ARRÊTÉ :

Art. 1. — Il sera perçu, à charge des débitants de boissons, une taxe de 200 fr. **par femme**, dite **serveuse**.

Art. 2. — La taxe n'est pas applicable à la conjointe ni aux parentes ou alliées, jusqu'au troisième degré inclusivement, du débitant.

Art. 3. — Par dérogation aux art. 1 et 2, lorsqu'un débit de boissons est tenu par une **femme** et que celle-ci y emploie une ou plusieurs **serveuses**, la taxe est perçue tant pour le **tenancier** que pour **chaque** des **serveuses**, qu'il y ait parenté ou non entre le dit **tenancier** et l'une ou l'autre de ses **serveuses**.

Cette disposition n'est pas applicable à la femme ou à la fille qui continue les affaires de feu son mari ou son père.

Art. 4. — Tout débitant de boissons est tenu de faire au Collège des Bourgmestres et Echevins la déclaration du nombre des **serveuses** de son établissement, dans les trois jours de leur **entrée en service**.

Toute augmentation du nombre des **serveuses**, survenant au cours de l'année, doit, dans les trois jours, être déclarée dans les mêmes formes.

À défaut de déclaration dans les délais fixés ci-dessus, le débitant sera imposé d'office sans préjudice aux pénalités comminées à l'art. 9 ci-après.

Afb. 4. Ook de Stad wilde een graantje meepikken uit de prostitutie business door middel van de 'serveusentaks'. Die moest betaald worden door de uitbater – uitbaatster van de drankslijterij waar de dames hun beroep uitoefenden. Reglement goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 14 juli 1908, in Gent afgekondigd op 31 juli van datzelfde jaar.

Stad  Gent

Bericht

Het College van Burgemeester en Schepenen bericht dat onderstaand besluit dd. 19 december 1990 van de Gemeenteraad wordt afgekondigd overeenkomstig art. 112 van de Nieuwe Gemeentewet.

Belasting op de bardienders en bardienststers

Artikel 1

Er wordt voor de dienstjaren 1991 tot en met 1994 een belasting geheven op de bardienders en bardienststers tewerkgesteld in drankgelegenheden.

Artikel 2

Worden met het oog op de toepassing van deze belasting als bardienders en bardienststers beschouwd : alle mannen en vrouwen zoals bardienders, bardienststers, kelners, kelnerinnen, geranten, kassiersters, kassiers, dienstmeiden, zangeressen, zangers, danseressen, dansers, die met of zonder loon of fooien rechtstreeks of onrechtstreeks de handel van de uitbater of uitbaatster bevorderen door met de klanten te verbruiken, vragen om met de klanten te mogen verbruiken, of op één of andere wijze tot verbruik aanzetten.

Afb. 5. In de jaren 1990, fiscaal althans, geen discriminatie meer tussen vrouwelijk en mannelijk barpersoneel (fragment uit de officiële bekendmaking, bewerkt). De taken worden zorgvuldig opgesomd: een hele serie. De beladen term 'ontucht' is verdwenen. Criterium is het bevorderen van de handel door met de klanten te verbruiken, te vragen om met de klanten te mogen verbruiken of op een of andere wijze tot verbruik aan te zetten. De belasting, verschuldigd door de uitbater of uitbaatster, is niet van de poes: 28000 frank per bardiender of bardienstster per jaar. Dit vertegenwoordigt anno 2020 bijna 1200 euro.



Afb. 6. Om deze reclameparel te vinden, moesten we gaan snuisteren in de collectie van onze zustervereniging KBOV, de Oost-Vlaamse volkskundigen. De rue des Couturières was de nog bestaande Nodenaysteeg, een onooglijk zijsteegje van de Veldstraat. Daar en in de andere kleine straatjes in die buurt floreerde prostitutie. Dit 'Maison de Société' mikte blijkbaar op (verondersteld) rijke Franssprekende klanten.

GENTSE VINCENTIANEN: HULP AAN ARMEN OM HEMELSE ZALIGHEID TE BEREIKEN

Luc Devriese

Tijdens en na de hongerjaaren 1840 kwam, onder andere in Gent, bij de welstellende burgerij een initiatief tot stand dat de ergste noden van de vele armen probeerde te lenigen. Dat gebeurde met hulp onder de vorm van bonnen voor brood en andere levensnoodzakelijke producten. Het werd stevig georganiseerd per parochie in genootschappen (conférences) die naar Frans voorbeeld de naam aannamen van de zeventiende-eeuwse priester Vincentius-a-Paulo (Vincent de Paul). Dit alles gebeurde door vrijwilligers in een geest van paternalistische liefdadigheid met christelijk leven en vooruitzicht op hemelse zaligheid tot doel.

Al in 1849 begonnen dezelfde kringen te ijveren voor meer structurele oplossingen onder de vorm van bijscholing van arbeiderskinderen die tot dan toe amper vier of vijf jaar schoolliepen in de Gentse stadsscholen. Een tweede initiatief dat toen vorm kreeg, bestond in het inrichten van ‘patronages’ bedoeld om de kinderen (in de eerste plaats de jongens) van straat te houden. De praktische uitvoering van het onderwijs werd toevertrouwd aan de ‘Broeders van de Christelijke Scholen’, een orde van ongehuwde lekenbroeders, eveneens van Franse origine. Dit avondonderwijs zou uitgroeien tot, onder andere, de bekende Sint-Lucasschool. In 1900 was het onderwijs aan de Gentse Académie de Saint-Luc, samen met de zondagse bedeling van broodbonnen in de kathedraalcrypte en sociaal werk bij dienstplichtige militairen, de belangrijkste ondersteunde werking.

Dieu comme but, les pauvres comme moyen

Halverwege de negentiende eeuw, toen schrijnende armoede en hongersnood stad en land teisterden, ontstonden in katholieke burgermiddens verenigingen die de ergste noden probeerden te lenigen. Ze gingen terug op een initiatief van Frédéric Ozanam (1813-1853) die in Parijs de ideeën van de priester Vincent de Paul (1581-1660) overnam om de armen op te zoeken en materi-

eel te helpen. Vandaar de benamingen Sint-Vincentius-a-Paulogenootschap of het Vincentiuswerk door vrijwilligers, de vincentianen. Ze hadden als motto 'Dieu comme but, les pauvres comme moyen'. Letterlijk vertaald betekent dit: God als doel, de armen als middel. Heel sterk uitgedrukt (!): hulp aan de armen was niet het doel, maar een middel om de hemelse zaligheid te bereiken. Op die manier konden welstellende christelijke families, zonder de radicale oplossing van Sint-Franciscus te kiezen, ondanks alles misschien toch verwezenlijken wat Jezus hen volgens het Mattheusevangelie (hoofdstuk 19, vers 24) voorhield: het is gemakkelijker dat een kameel door het oog van een naald gaat, dan dat een rijke het Koninkrijk Gods binnenkomt.

Onder impuls van textielbarons

In de eerste plaats werd hulp geboden met bonnen voor gratis voedsel en kolen voor verwarming (afb. 1-4). Uit een in de 'Bronnen' hieronder vermeld verslagboek uit de jaren 1857-1861 blijkt dat de Gentse vincentianen in die tijd ook tussenkwamen in de aankoop van kledingstukken, kachels, en dergelijke. Dit gebeurde steeds na onderzoek aan huis door actieve leden. Deze beperkte hulp evolueerde tot hulp bij betalingen van huishuur en onkosten voor geboorten. Het motto van de vincentianen illustreert het sterk paternalistische karakter met godsdienstig doel van de beweging, vooral in de negentiende eeuw. Niet toevallig kwam de meest actieve beweging, deze van Gent, tot stand in 1845 onder impuls van textielbaron Désiré Casier, die zijn ultrakatholieke collega Joseph de Hemptinne erin betrok. Ook de andere voorzitters van de per parochie georganiseerde afdelingen behoorden tot rijke katholieke families (afb. 5). De voertaal was overwegend Frans (afb. 6). De heren (geen dames) werden goed in het oog gehouden. Per persoon werden tabellen aangelegd waarop hun bijwonen van missen en ontvangen van sacramenten genoteerd staan.

Dat den jongen werkman zynen vryen tyd nuttig bestede

Het bleef niet bij louter liefdadigheid. Al snel kwam er meer efficiënte werking op gang die vooral vorming en scholing van jongelui zou organiseren. Het was in deze kringen dat onder andere de 'Broeders van de Christelijke Scholen' hun stichtingen en werking konden ontwikkelen. In Gent werden ze vooral bekend van de Sint-Lucasschool aan de Oude Houtlei. Daar werden avondlessen gegeven aan werkende jongens die zich bekwamen in technieken voor bouw en huisinrichting. In die tijd was dat ook het geval met de al veel vroeger opgerichte stedelijke academie. Beide instellingen zouden later evolueren tot ver doorgedreven architectuur- en kunstonderwijs.

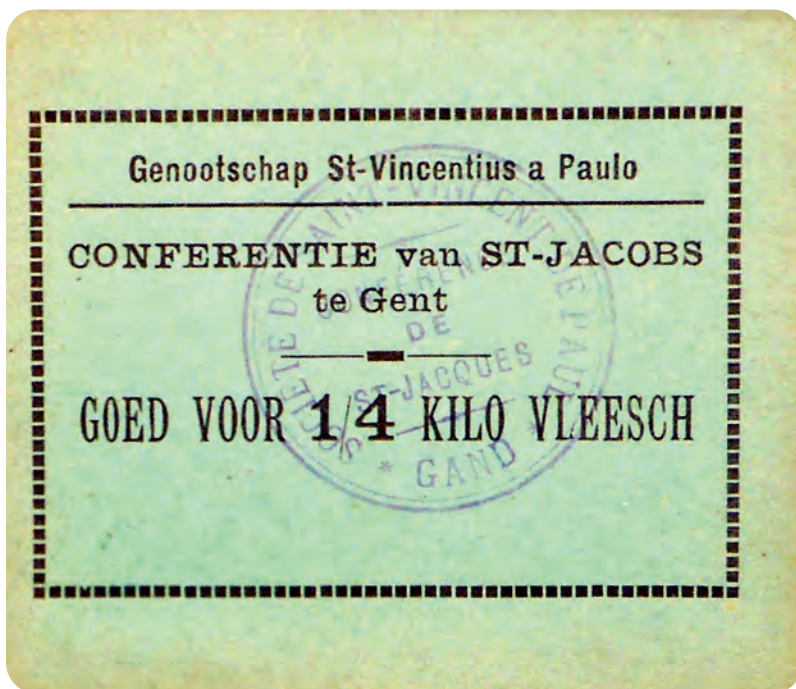
Een interessant, hieronder uitgebreid geciteerd krantenartikel over een geldinzameling bij de 'Nyverheidstentoonstelling van Vlaenderen' te Gent (Ano-



Afb. 1. Met zo'n broodbon (recto en verso afgebeeld) konden armen bij welbepaalde bakkers een gratis brood krijgen.



Afb. 2. Metalen broodplaatje voor het identificeren van het armenbrood. De bakkers drukten dit in het gerezen deeg voor het bakken (foto Frederik Vanderstraeten).



Afb. 3. Goed voor een kwartje kilo vlees, zeldzame luxe voor velen.



Afb. 4. Patatten, hét armemensvoedsel in de 19de eeuw, kon met zo'n bon (hier recto en verso) in de Sint-Jacobsparochie in de aangegeven voedingswinkeltjes verkregen worden.

niem, 1849), geeft een goed beeld van hoe dit ontstond. ‘De Stad Gent, in haere verstandige bezorgdheyd voor de arbeydende klassen, heeft gemeentescholen gesticht, waer duyzende kinderen de weldaden van het onderwijs ontvangen’. Maar dat onderwijs duurde slechts vier tot vijf jaar. Verder citerend: ‘Maer tot den jongelingstyd gekomen ontsnapt het kind, dat door goede leermeesters tot de wetenschap en de deugd is opgeleyd, aen hunne werking, en bevindt zich eenigerwijze aen zich zelve overgelaten; de invloed zyner familie is dikwyls weynig heylzaam, want het kind ontvangt niet altyd het voorbeeld en den raed, die het in ’t goede kunnen houden; en aldus vergeet het kind van den werkman, overgeleverd aen zyne eygene neyging, ter prooy aen ontberingen en ellende, de goede lessen der school en gaet maer al te dikwyls het getal der landloopers, somtyds zelf dat der misdadigers, vermeederen.’



Afb. 5. Alles was ordentelijk georganiseerd, voor de top in het Frans.

VEREENIGING VAN
JONGE WERKLIEDEN,

INGERIGT DOOR HET GENOOTSCHAP VAN DEN

M. VINCENTIUS A PAULO.

ARTIKEL 1.

Aen de zamenleving deugdzaame werklieden verschaffen door het vormen hunner zeden, en het inboezemen van christelyke gevoelens, zulks is het oogwit dat het Genootschap zich heeft voorgesteld, toen het de vereeniging inrigte.

ART. 2.

Men aanveerd maer jongelingen van goeden wil en zeden. Zy moeten hunne eerste communie gedaen hebben, leerjongen wezen en door eenen bekenden persoon aangeboden zyn.

Afb. 6. Speciaal leerjongens moesten opgevoed worden in deugdzaamheid, hun zeden gevormd en van christelijke gevoelens ingeprent.

K O O R E N

GEZONGEN DOOR DE

VERGADERING DER JONGE WERKLIEDEN

DER

PATRONAGIE VAN O. L. V. OP S. PIETERS

EN OPGEDRAGEN AAN BUNNEN

ACHTBAREN HEER VOORZITTER

ALFRIED PIERS DE RAVESCHOOT,

TER GELEGENHEID DER

Feest van 1 November 1877.

LANG LEVE ALFRIED.

1.

Laat ons op nieuw ons zangen meng'len,
De lucht doen dreunen van ons vreugd,
En feestbloemen dooreenstreng'len,
Ter eer des vriends van onze jeugd.
Het is de feest van onzen Vader,
Die ons zijn zorg zoo min'lijk biedt;
Ook ontsnapt ons blij allegader
De liefdekreet : lang leve Alfried!

2.

Alfried, aanvaard thans als geschenken
Op uwe feest ons dank, ons hart :
Zij strekken U tot zoet aandenken,
En brengen U troost in de smart.
O God, wil onze beê verhooren,
Bewaar nog lang ons vriend Alfried ;
Dat nooit iets zijn heil kome stooren
Ja leve lang, lang leve Alfried!

Afb. 7. De 'patronagie' van de Sint-Pietersparochie eert voorzitter Piers de Raveschoot.

‘Beschermdende hand’ voor leerjongens, ‘patronage’

De tekst vervolgt met een concreet voorstel. ‘Willen de scholen duurzame vruchten voortbrengen, zoo moet den scholier, leerjongen (afb. 7) geworden, niet aen zich zelve overgelaten zyn, en de beschermdende hand blyven gevoelen, die hem tot aen de deur van het werkhuis of de fabriek geleydde. Onder de instellingen, welke dit doelwit betrachten, moet men aenhalen de maetschappijen van bescherming (patronage), gesticht sinds eenige jaren in de stad Parys, en namelyk de Societeit van St. Vincentius-a-Paulo, die over dit vraagstuk eene byzondere studie heeft gedaen (Manuel du Patronage des Apprentis, 1848). De Societeit ter Bescherming der Jonge Werklieden, zooals zy te Parys bestaet, zorgt voornamelyk dat den jongen werkmans zynen vryen tyd nuttig bestede, dat hy de avondscholen bywoone en vooral dat hy een goed gebruyk make van zyne rust- en feestdagen.

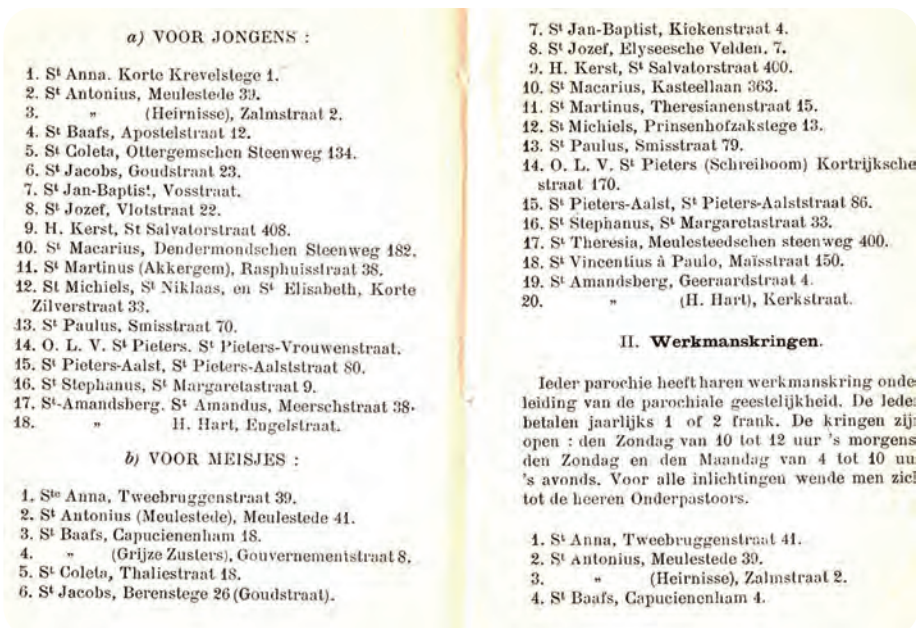
Ten dezen eynde opent zy voor de leerjongens een huis van vereeniging of bescherming, waer zy zich des zondags aen spel of lichaemsoefeningen kunnen overleveren, en tenzelven tyde de lessen van wetenschap en zedeleer volgen, die naer hunnen ouderdom en staet geschikt zyn. Op deze wyze worden de jongens aen het straetloopen onttrokken en afgewend van de verkeering der kroegen, waer hunne zedelykheid het grootste gevaer loopt. En van eenen anderen kant ontwikkelt zich het onderrigt, dat zy in de school ontvangen hebben, en dit stelt hen in staet met grooter vrucht het bedryf uyt te oefenen, waertoe zy zich bestemmen.

De Societeit van St-Vincentius-a-Paulo te Gent, die zich tot heden slechts had toegeleyd op het bezoeken der behoefligen in hunne woning en op het onderrigt der kinderen wenscht de nieuwe baen binnen te treden, die aen haren iever geopend staet. Zy is voornemens te Gent een huis van bescherming (patronage) te stichten voor onze jonge werklieden onzer manufacturen.’

Daarna volgt een oproep om een bijdrage te storten bij geldinzamelingen die zullen gehouden worden tijdens de duur van de tentoonstelling in het stadhuis. Bovendien, zo stelt de krant, hoopt de sociëteit van Sint-Vincentius dat ‘by het zicht der schoone produkten, waeraen de jonge werklieden onzer stad hebben medegewerkt, de bezoekers der tentoonstelling niet zullen aarzelen een kleyn onderpand hunner toegenegenheid te geven aen een werk, dat geen ander doel heeft dan de verdeugdelyking van dezelfde kinderen, welcher werk en behendigheid zy komen bewonderen.’

Groei en bloei als basis en steunpilaar van de katholieke zuil

Zo werden de Vincentianen de motor van het christelijk reveil in de negentiende eeuw, na de zware klap die de kerkelijke macht van Franse en andere revolutionairen had moeten incasseren. Hun parochiaal georganiseerde verenigingen, conferenties genoemd, vormden geen eigen orde van broeders of priesters, maar ze hielpen daadwerkelijk de initiatieven van geestelijken. Al in 1849 werd de start en de werking ondersteund van een eerste lagere school, ingericht door de Broeders van de Christelijke Scholen (orde van J.B. de la Salle) aan de Apostelhuizen. Die straat ligt in de doodarme wijk Overschelde, die in die tijd een grootschalige verandering onderging, niet in het minst door de creatie van de prestigieuze, brede en kaarsrechte Keizer Karelstraat. Net als de school zelf kwam die, niet toevallig, grotendeels tot stand op het domein van nog maar eens een textielbaron, Ferdinand Lousbergs, nauw verwant met de Hemptinne. Katholieke scholen en 'parochiekringen' namen overigens geleidelijk aan de locaties in van de patronages. De weg was geëffend, het terrein lag klaar.



Afb. 8. Niet in de laatste plaats door de initiatieven van de Vincentianen, geraakte de christelijke zuil stevig ingeburgerd. Naast de zieken- en armenzorg ging hun aandacht vooral naar lagere scholen en 'werkmanskringen' verspreid over de hele stad: de ziel als doel (l'âme comme but). De meeste locaties bestaan nog en werden onder een of andere vorm ondergebracht bij de katholieke onderwijskoepel.

Elke ‘conferentie’ stond onder stevige leiding van de parochiegeestelijkheid. Een jammer genoeg ongedateerd boekje (afb. 8) bevat een waarlijk indrukwekkende ‘Lijst der verschillende werken welke door het Genootschap van Sint-Vincentius-a-Paulo ondersteund worden’. Het toont, beter dan wat ook, aan hoe de machtige christelijke zuil ontstond. Daarin is ook de lijst te vinden van parochies waar een Sint-Vincentius ‘conferentie’ actief was (bijna alle Gentse, plus twee in Sint-Amandsberg) met dagen en uren waarop de wekelijkse vergaderingen plaatsvonden, meestal in de ‘werkmanskringen’ of ‘patronages’ her en der in de stad. Nadat het voormalige abtshuis (prelaatshuis) van Baudelo op de Steendam aangekocht was, werd dit het hoofdkwartier. Dat bleef zo nadat de Sint-Jorisschool in het gebouw haar stek vond. Dat was een onderafdeling van het Sint-Lievenscollege, niet toevallig gericht op het meer technische handelsonderwijs.

Conseil particulier en Sint-Lucasschool

Na de beginjaren met louter mannelijke en Franstalige leden en werking, zouden zich vanaf halverwege de negentiende eeuw in snel tempo allerhande initiatieven ontwikkelen, die vooral na de eerste schoolstrijd in de jaren 1870 onder leiding van de bisschoppen vormgaven aan de katholieke onderwijszuil waarin o.m. priesters van het bisdom en leden van talrijke vrouwenkloosters

Recettes.		CONSEIL PARTICULIER.		Dépenses.	
1. En caisse de l'année précédente	= 5686 40	1. Œuvre de la crypte	fr. 3975 -	2. Académie de S. Luc	= 2300 -
2. Quêtes faites aux séances du conseil	= 343 -	3. Cercle militaire Prince Albert	= 4522 -	4. Secrétariat des pauvres	= 100 -
3. Montant des souscriptions annuelles	= 6922 50	5. S. Nicolas des pauvres	= 566 50	6. Subside aux Conférences	= 2000 -
4. Dons anonymes et extraordinaires	= 3385 -	7. Chauffage et éclairage du local	= 507 40	8. Contributions et assurances du local	= 849 97
5. Quête pour l'œuvre de la crypte	= 2975 -	9. Entretien et réparation du local	= 99 22	10. Administration; concierges; impressions, etc.	= 1550 94
6. Quête pour le Cercle militaire Prince Albert	= 3522 -	11. Solde en caisse 8 Décembre 1900	= 5462 87		
		Balance fr. 21933 90		Total =	21933 90
Récapitulation générale.					
Conférences	fr. 41850 11	Conférences	fr. 37119 26		
Conseil	= 21933 90	Conseil	= 16471 03		
Total =	63783 01	Solde en caisse 8 Décembre 1900	= 10292 72	Total =	63793 01

* Outre les 56,915 pains distribués en secours ordinaires, les Conférences ont reçu en supplément 12,548 pains, qui ont été donnés aux pauvres en secours extraordinaires. Total : 69,463 pains.

Afb. 9. Samenvattende tabel uit Rapport sur les Conférences et le Conseil particulier de Gand van de Société de Saint-Vincent de Paul voor het jaar 1900.

actief werden. Politieke en andere structuren ontstonden. Dat gebeurde grotendeels buiten de vincentianen om die zich terugplooiden op hun oorspronkelijke liefdadige activiteiten. In de onderwijssector bleven ze wel specifiek de Sint-Lucasschool ondersteunen (afb. 9). Deze was in feite de eerste katholieke beroepsschool en sloot daarmee aan bij de werking van de patronages voor leerjongens. In het begin werd trouwens vooral avondonderwijs gegeven aan werkende jongeren. Naar analogie met de stedelijke Academie voor Schone Kunsten, nu KASK, werd de katholieke tegenhanger Académie de Saint-Luc genoemd.

Om deze en enkele andere niet-parochiale instellingen te ondersteunen, werd binnen het Vincentiusgenootschap een ‘Conseil particulier’ opgericht. In de uitgavenstaat voor het jaar 1900, weergegeven op afb. 9, kan je zien dat de ‘Académie de Saint-Luc’ een belangrijke post vormde, na de ‘Cercle militaire Prince Albert’ (geestelijke en materiële ondersteuning van dienstplichtigen). De broodvoorziening van de armen bleef echter de grootste portie van de uitgaven vertegenwoordigen. Vooral het ‘Oeuvre de la Crypte’, zondagse verdeling van broodbonnen in de crypte van de Sint-Baafskathedraal, had een flink aandeel in de uitgaven.

Cultuurkapel Sint-Vincent

Als je de zeer toegankelijke ingangspoort van het imposante huis van de schuttersgilde Sint-Antonius aan de gelijknamige kaai binnenstapt, zie je onmiddellijk links de Sint-Vincentkapel met klein torentje. Dit is onderdeel van een fraai gelegen wooncomplex dat toebehoort aan de OCMW.

Dat die daar terecht kwam, is te verklaren door de bestemming die terrein en bebouwing kregen aan het einde van de achttiende eeuw. Het Sint-Antoniushof van de opgeheven vereniging Sint-Antonius van vuurwapenschutters (kolveniers) werd gekocht door rijke particulieren (afb. 10), die het inrichtten als hospitium voor arme bejaarden. Toen de voorloper van het huidige OCMW in de negentiende eeuw eigenaar werd, bleef die bestemming behouden. De oude vrouwtjes die er lange tijd woonden, waren netjes (?) gescheiden van de oude mannekens die in het ‘Lousbergsgesticht’ ondergebracht werden.

In die tijd hoorde daar een kapel bij. Het waren priesters uit de welgestelde families Schoorman en Helias, aanleunend bij de Vincentianenbeweging, die daarvoor zorgden. Vooral Ides Helias d’Huddeghem, in 1843 proost geworden van de instelling, trad op als weldoener. Hij bekostigde in elk geval de aankleding in neobarok stijl en vermoedelijk ook de bouw van de huidige kapel, zeer



Afb. 10. Gedenkplaat met namen van weldoeners in de open doorgang van het schuttershuis, die toegang geeft tot de binnentuin en de Cultuurkapel Sint-Vincent (foto Fr. Vanderstraeten, 2010, collectie DSMG, Begijnhof, Sint-Amandsberg).

toepasselijk toegewijd aan Sint-Vincent. Toen het OCMW aan nieuwe bestemmingen dacht, werd de intussen sterk vervallen kapel zorgvuldig gerestaureerd en eind 1999 in gebruik genomen voor allerlei culturele activiteiten (afb. 11).

De Vincentianen bekommerden zich ook om de ziekenzorg. De Sint-Vincetiuskliniek van de zusters van Liefde aan de Fabrieksplaats bij de Groenebriel herinnerde lange tijd aan dit belangrijke onderdeel van de Gentse samenleving. Samen met de kliniek Heilige Familie van de ‘spinnestekes’ (josefienen, een armere vrouwelijke kloosterorde) en de in oorsprong socialistische Volkskliniek werd dit omgevormd tot Academisch Ziekenhuis (AZ) Sint-Lucas. Daarmee verdween de heilige uit die vroeger pittoreske, maar heel arme buurt. Het dichtbijgelegen instituut voor verpleegkunde aan de Molenaarstraat heet officieel IVV Sint-Vincentius, maar is als zodanig weinig gekend. In Gent houdt vooral de Cultuurkapel Sint-Vincent op de Sint-Antoniusskaai de naam nog levendig.



Afb. 11. De Sint-Vincentkapel (links) aansluitend bij het gildegebouw van het schuttersgilde aan de Sint-Antoniusskaai. Het beeld naast de ingang van de kapel is dat van Sint-Antoniüs ‘met zijn zwijntje’. Foto overgenomen uit een brochure van de Sint-Vincentcultuurkapel.

Dankbetuiging

Onze dank aan de heemkundige vereniging d’Uezie in Stekene, onder de leiding van John Buysse die de verzameling De Kesel schonk aan het DSMG Sint-Amansberg o.l.v. Bert Vervaeet. Alle illustraties bij dit artikel, uitgezon-

derd afb. 10 en 11, tonen stukken uit die schenking. Dank ook aan Frederik Vanderstraeten voor hulp bij de foto's.

Bronnen en documentatie

Het DSMG-Begijnhof Sint-Amandsberg, afd. 'Vliegende Bladen Gent, reeks Samenleving en Welzijn – Armoede', bevat tal van documenten, zoals de hierbij gereproduceerde bonnen en brochures, samen met een volumineus verslagboek over de werking in de jaren 1857-1861 met armenbezoeken en bijhorende beslissingen van al of niet tussenkomst. Helemaal uit de begintijd dateert het hier uitvoerig geciteerde artikel in de krant Den Vlaming: 'Geldinzameling voor het inrigten van de bescherming der jonge werklieden', 22 juli 1849, eveneens in DSMG. De documentatieverzameling waarop dit artikel gebaseerd is, werd samengebracht en zorgvuldig bewaard door Ignace De Kesel (Nieuwkerken-Waas, 1933 - Gent, 2013), priester en destijds leraar aan de Sint-Jorishandelsschool op de Steendam.

Het eigenlijke archief van de Vincentianen met een uitvoerige inleiding over de geschiedenis, vooral in Gent, is raadpleegbaar via de site <https://kadoc.kuleuven.be/db/inv/567.pdf>

Literatuur

- Baeten, W., Coussée, F. (2015). *De katholieke jeugdbeweging*. In: Mantels, R. e.a. (red.). *Geloven in Gent*, Academia Press, Gent, 221-227.
- Daem, M. (1991). *Kapel Sint-Vincentius a Paulo, Sint-Antoniushoek*. In GOV Heraut, 1991, jg. 26 nr. 2, p. 1-11; idem, brochure *Open Monumentendag 1990*, p. 4-10.
- De Maeyer, J., Van Cleven J., D'Hoker, M., Verpoest, W., Bauer, R. (1988). *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek*, Universitaire Pers, Leuven, pp. 448.
- De Maeyer, J., Wijnants, P. red. (1992). *De Vincentianen in België, 1842-1992, Les Vincentiens en Belgique*, Kadoc studies nr. 14, Universitaire Pers, pp. 404.
- Devriese, L. (2019). *Zonderlinge en bijzondere Gentse straatnamen: Sint-Antoniushoek en Kolveniersgang*. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 48 nr. 1, p. 2-17.
- Michiels, M. jr. (1993). *Prelaatshuis van Baudelo: zetel van de Handelsschool Sint-Joris. Historisch overzicht 1623-1993*, Vrije Handelsschool Sint-Joris, Gent, pp. 304.
- Steels, M. (1989). *Geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent. 1828-1914*, Gent, pp. 176.
- Vervenne, D. (1985). *150 jaar St. Vincentius a Paulo Vereniging*. In: *Kontakt St Vincentius a Paulo Vereniging*, jg. 1 nr. 4, p. 10-13.

Schouwen in het Hof van Raveschoot

Jos Tavernier reageert op het artikel van Tristan Maes over het Hof Van Raveschoot (GT 2018 nr. 6; niet te verwarren met het Hof van Ravestein, Onderbergen), destijds bij de Muunkmeersen, nu Raveschootstraat tussen de Muinkkaai en de Callierlaan. Daarin wordt melding gemaakt van twee schouwen met gebeeldhouwde consoles in gotische stijl. Armand Heins bezocht het af te breken gebouw en maakte er schetsen voor de Commissie voor Monumenten van Gent. Hij betreurde het verdwijnen van dit zeventiende-eeuwse gebouw.

In de Beeldbank van het Archief Gent worden meerdere foto's van dit Hof bewaard. Enkele foto's tonen ook de schouwmantels. Ze werden genomen tijdens de afbraak in 1907 door B. Jacobs & Cie, 19 rue Vieux Marché aux Veaux (afb. 1). Wat er met de schouwen is gebeurd is niet duidelijk. Bedoeling was ze over te brengen naar het Historisch Stenen Museum- Sint-Baafsabdij. Wie ze daar heeft gezien, mag het altijd melden.



Afb. 1. Afbeelding uit de SCMS collectie, Beeldbank Gent

Seskens

Een Gentse arts schrijft ons dat deze Gentse term een verbastering zou kunnen zijn van het Engelse woord voor een epilepsie aanval met stuipen: Seizures. Als klanknabootsende uitdrukking lijkt mij dat toch goed mogelijk, schrijft hij. Een verdere verklaring vind ik persoonlijk in het feit dat bij onze neurologie lessen door de gekende Prof. Dr. Debusscher, die, hoewel zijn Gentse francofilie niet kon ontkend worden, alle medische diagnoses steevast in het Engels vertaalde, omdat hijzelf in Amerika was opgeleid en hij beweerde dat de patiënten in Gent, de Franse medische terminologie te goed begrepen... Toen was het nog ongebruikelijk dat de patiënt te veel zou te weten komen, wat nu natuurlijk, en terecht, een zware professionele fout is! Ik denk dat Prof. Dr. Evrard die toen ook in de dienst neurologie werkte over dit, en nog veel meer, over deze periode kan meespreken.”

O.i. lijkt een verbastering van de Franse term ‘accès d’épilepsie’ (epilepsieaanval) toch meer waarschijnlijk (zie in vorige GT’s hierover).

Gentse wijk in Merksplas

Herbert De Vleeshouwer kwam, dank zij Karel Govaerts (Museum van het Gevangeniswezen, Merksplas), op het spoor van een nog steeds bestaande ‘Gentse Wijk’ (officiële straatnaam) met de cipïerswoningen gebouwd in de vroegere ‘landloperskolonie’ (afb. 2 en 3). Na de afbraak in 1935 van de reusachtige gevangenis gekend als het ‘Rasphuis’ aan de Coupure, nadien het ‘Boerekot’ (landbouwhogeschool), nu de faculteit bio-ingenieurswetenschappen - UGent, verhuisden een aantal cipïers die niet aan de slag konden in de Nieuwe Wandeling naar Merksplas, waar een flink aantal van de bewoners van het Rasphuis ‘geplaatst’ werden. Veel cipïers uit het Gentse zijn wellicht terug naar Gent verhuisd na hun actief leven, maar anderzijds zijn er toch verschillende families (de kinderen wellicht) in de Kempen blijven wonen. Denk bv. aan Van Herpe, Van Gheluwe, Desmedt, Verdegem, enz.

Over het Rasphuis verschijnt een mooi geïllustreerd artikel van Herbert De Vleeshouwer in het jaarboek 2020 van de KBOV (Oost-Vlaamse Volkskundigen).



Afb. 2. Ciperswoningen in de Gentse Wijk te Merksplas



Afb. 3. Ciperswoningen in de Gentse Wijk te Merksplas

Ghendtsche Tydinghen is een uitgave van **Heemkundige en Historische Kring Gent vzw** met de steun van de Stad Gent en de provincie Oost-Vlaanderen.

Zetel: Convent Engelbertus - Groot Begijnhof, nr. 46, 9040 Gent (Sint-Amandsberg).

Bibliotheek en documentatie: in het DSMG, Groot Begijnhof, nr. 46, Sint-Amandsberg: elke zondag van 10 tot 12 uur (behalve op feestdagen). Gesloten in juli en augustus.

Lidgeld: Gewone leden: 20 euro
Steunende leden: 30 euro
Beschermden: vanaf 35 euro
Te factureren leden: 30 euro
Buitenlandse leden: 35 euro - BIC: BPOTBEB 1
Postrekening: IBAN: BE73 0001 0504 7360,
van HHKG te 9040 Gent.

Administratie &

Ruildienst: Nieuwe leden, opzegging, adreswijziging en bij het niet ontvangen van het tijdschrift: HHKG vzw, Begijnhof 46, 9040 Sint-Amandsberg
e-mailadres: g.t@telenet.be.

Redactieadres: Clarissenstraat 14, 9000 Gent, tel. 09 329 71 45
Auteurs worden verzocht kopij digitaal aan te leveren op: g.t@telenet.be.

Website: www.ghendtschetydinghen.be – ojs.ugent.be (digitale toegang) - scholar.google.com (digitaal zoeken).

Druk: NV Drukkerij Verbeke, Lijnmolenstraat 34-36,
9040 Gent,
tel. 09 228 10 33 - e-mail: drukkerij.verbeke@skynet.be

V.U.: HHKG, Begijnhof 46, 9040 Sint-Amandsberg.
Frank Gelaude (voorzitter).

ISSN 1783-9033

